

Bir Soykırımın Adı

1864 Büyük Çerkes Sürgünü

Cahit ASLAN*

Giriş:

Kafkasya, Azak Denizi, Maniç çukurları, Hazar Denizi ve Karadeniz arasında kalan ve Apşeron Yarımadasından başlayarak kuzeybatı istikametinde toplam 1200 kilometre uzunluğundaki ünlü Kafkas sıra dağlarının hem kuzeyini hem de güneyini içine alan, geniş coğrafi bölgeyi ifade etmektedir. Beşeri coğrafyada bu bölge Transkafkasya olarak adlandırılır. Tarihin en kanlı ve insanın dönüp de geçmişe, buralara baktığında yüzünün kızardığı olaylar ise, daha çok 40-45 kuzey enlemleri ile 37-50 doğu boylamları arasında kalan ve batısında Azak ve Karadeniz, kuzeyde Maniç çukuru, doğuda Hazar Denizi ve güneyde de dağlardan inip Karadeniz'e ulaşan İngur ırmağı ile çevrili "Kuzey Kafkasya" ile kısmen güneyde yer alan ve kuzeydekiler ile akraba olan kavimlerin yaşadığı Osetya ile Abhazya'da geçmiştir.

Kuzey Kafkasya bir bakışta keşfedilemeyecek kadar karışık bir etnik ve sosyokültürel yapıya sahip, tarih boyunca medeniyetlerin uğrak yeri olan ve siyasal nüfuz alanına dönüştürerek pek çok kavimin kültürel mirasını günümüze taşıyan, birbirinden farklı dilleri konuşan kırtan fazla halkın bir arada yaşadığı, dünyanın en karmaşık bölgelerinden biridir. Çerkesler ise, Kuzey Kafkasya dağlarının otokton (varolduğundan beri orada yerleşik olan) halları¹ olup yaşadıkları 'Büyük Çerkes Sürgünü' ise, tarihin en acı ve feci sayfalarından biridir. Sonuçları bakımından değerlendirildiğinde Kuzey Kafkasya'nın otokton halklarının yaşadığı bu sürgüne, dünyanın en büyük ulusal trajedilerinden biri olarak soykırım denilebilir.

Tarihi açıdan bölgenin demografik yapısı, Adıge (Şapsığ, Abzekh, Hatukhay, Beleney, Kabardey vs.)-Abhaz-Ubıh, Çeçen-İnguş grupları ve Dağıstan bölgesinde yaşayan (Andi, Avar, Lak, Lezgi vb. kabileler) tarihi otokton halklar ile bölgeye sonradan gelip yerleşen halklar olan Turani kökenli Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Kumuklar ile İndo-germen kökenli bir halk olan Osetlerden oluşturmakta idi. Adıge-Abhaz-Ubıh grubu² "Kuzey Kafkasya'da en büyük nüfusa sahip kadim halk olarak kuzeyde Kuban nehri ağzında güneydoğuda Sunja nehrine kadar uzanan geniş topraklarda yaşıyorlardı. Merkezi Kafkasya'daki komşuları, dağlık bölgelerde yaşayan Karaçaylar, Balkarlar ve Osetlerdi. Doğuda Çeçen ve İnguşlar, daha doğuda İngular bulunuyordu. Kuban ve Kuma nehirleri boyunca ve Kafkas dağlarının ötesinde bilinen Abhazya'da Abazalar yaşıyordu"³. "Her

* Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyoloji Öğretim Üyesi, Adana.

¹ John Colarusso, Circassian Reportiation: When Culture is Stronger than Politics, The World & I, Issue (November 1991), (Washington D.C.: The Washington Times Publishing Corporation, 1991), s. 656

² Dar anlamıyla Çerkesler, detay için bkz.: John Colarusso, Circassian Reportiation; Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 16. Dizi, Sayı. 75, 1997).

³ Murat Papşu (der.), Vatanından Uzaklara (İstanbul: Çiviyazıları Yayınları, 2004), s. 12.

grubun mensupları, kendi kendilerine yeterli saydıkları dünyaları ile iktifa edince, dünyanın diğer bölgelerinden farklı olarak, adeta bir ‘kültür mozaiği’ meydana getirmişlerdir”⁴. Fakat, birbirleri ile etkileşmeleri sonucunda da antik ‘Adıge-Abaza Maykop’ kültürü üzerinde, “bu bölgenin insanları, tarih boyunca kader birliği etmiş, tarih boyunca meydana gelen sosyolojik süreç neticesinde oluşmuş ortak hayat tarzını, ortak dünya görüşünü, âdet ve geleneklerini, folklor değerlerini ifade eden ortak bir “Kafkas Kültürü” de yaratmışlardır”⁵. Öyle ki, çeşitli Kafkas halklarının yaşamlarını sürdürmesine rağmen etnik açıdan birbiriyle çok fazla karışmıştır. Bir bireyin babası Adıge, annesi Karaçay, büyük annesi Abazin olabilmektedir. Bu yüzden Kafkasya’dan Anadolu’ya göçler başladığında Anadolu insanı topluca gelen bu insanlara geniş anlamıyla “Çerkes” tabirini kullandılar. Kaldı ki, Çerkes terimi “XIII. yüzyılda görünmeye başlanmış ve ilk zamanlarda Adıge halklarına yakıştırılan Çerkeslik”⁶, “17. yüzyıldan buyana, etnik köken ayrımı gözetmeksizin Karaçay, Balkar, Dağıstanlı, Adıgey veya Abhaz olsun Kafkasya’da yaşayan Müslümanları ifade ediyordu”⁷. Hatta “1404 yılında Kafkasya’da bulunan Başpsikopos Johannes de Galonifontibus, Turani bir kavim olan Karaçaylıları ‘Kara Çerkesler’ olarak tanımlıyordu”⁸. Bu anlamda “toprağı işleyen anlamına gelen ‘Jarkaz’ sözcüğü zaman içinde Türkçe dilinde Çerkes haline gelmesi anlamlıdır.”⁹. Fakat Avagyan, Çerkes teriminin Türkçe Çeri-kes yani cengaver ile örtüştüğünü düşünmektedir. Diğer yandan Çerkeslerin ‘Çerkes’ ismi ile ilk defa 1215 yılında Plano de Carpini tarafından kullanıldığı bilinmesine karşın Ernest Chanter Çerkeslerin M.Ö. 500 yıllarından itibaren tarih sahnesine çıkan antik bir millet olduğunu belirtmektedir”¹⁰. Bütün bu tartışma ve iddialar altında Çerkes tabiri geniş anlamda kullanıldığında, yerlerinden yurtlarından sürülmüş olan tüm Kuzey Kafkasya halklarını kapsarken, dar anlamda kullanıldığında Adıgeleri ve Adıge gruplarını (örneğin Kaberdeyler), mevcut siyasi coğrafya açısından kullanıldığında ise Karaçay-Çerkes’i kapsamaktadır”¹¹. Bu yazıda ise Çerkes tabiri, hem Adıgeler hem de sürgüne maruz kalmış tüm Kuzey Kafkasya halkları için kullanılmaktadır. Ruslara göre ise, onlar ‘Dağlılar!’.

19. ve 20. yüzyıl, Balkanların, Anadolu’nun ve Kafkasya’nın tüm halkları için bir dehşet dönemi olmuştu. Bu bölgelerdeki bütün topluluklar, savaşın, açlığın ve savaş zamanında patlak veren dizanteri, tifüs gibi hastalıkların, ayrıca savaşı kaybeden taraf için kendini gösteren, yurdunu bırakıp göçme zorunluluğunun dehşetlerinden nasibini almıştır”¹².

⁴ Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri, s. 16.

⁵ Ufuk Tavkul, İslamiyet’in 19. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri, Kırım Dergisi, Sayı.25, 1998, s.

⁶ Arsen Avagyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye’nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler, Ludmillan Denisenko (ter.)-Yasemin Gedik (haz.), (İstanbul: Belge Yayınları, 2004), s. 20.

⁷ Ayhan Kaya, Diasporda Çerkes Kimliğinin Dönüşümü: Değişen Sosyal Konjonktür Karşısında Yeniden Tanımlanan Etnik Sınırlar, Erhan Doğan ve Semra Mazlum (der.) Türkiye’de Dışpolitika Yapım Sürecinde Sivil Toplum Kurumlarının Etkileri (İstanbul: Bağlam yayınları, 2005) içinde.

⁸ Ufuk Tavkul, Kafkas Dağlılarında Hayat ve Kültür: Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyoekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir Deneme (İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 1993), s. 17.

⁹ Arsen Avagyan, İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye’nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler, s. 17.

¹⁰ N. Luxembourg, Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, Sedat Özden (ter.), (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1998), s. 77.

¹¹ Çerkes tabirinin kapsamı için bkz.: Yaşara Bağ, Çerkeslerin Dramı: İşgal, Sürgün ve Göç, Çerkes Sürgünü (der.) (Ankara: Kafder Yayınları, 2001); Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri (Ankara: Takav Matbaacılık, 1996), s. 17; Arsen Avagyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye’nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler, s. 9-21; Çetin Öner, Şu Bizim Çerkesler (İstanbul: Can Yayınları, 2000), s. 18,39; İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958); Berkok geniş anlamda Çerkesliği “her Adıge Çerkesdir, her Çerkes Adıge değildir” cümleleri ile tarif etmektedir.

¹² Ayrıntı için bkz.: Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, Bige Umar (ter.), (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998). 1998.

Çerkesler beli bir dönemden sonra bu süreci en ağır koşullarda yaşayan ilk halklardan biri olmuştur.

“Osmanlının Kırım Savaşını kaybetmesinin ardından, Rusya, Kafkasya üzerindeki baskısını olağan üstü düzeye çıkardı. Bu baskı karşısında daha fazla direnemeyen Kafkas ulusları, özellikle Şeyh Şamil’in hareketinin düşmesinden sonra tarihin en büyük sürgünleri ile karşı karşıya kaldı”¹³. Bütün dünya biliyor ki, “Kafkasya, Ruslar tarafından zorla işgal edilmiş ve Adıgeler başta olmak üzere Kafkas halklarının büyük bir kısmı Çarlık güçleri tarafından ülkelerinden zorla sürülmüşlerdir”¹⁴. Geri kalanlarının ise, farklılıklarından ziyade benzerliklerin belirlediği geçmişten gelen kültür oluşum süreci, suni olarak siyasi bölgelere bölünerek farklı dillerde konuşan pek çok halkın küçük nüanslarla birbirinden ayrılan ortak hayat tarzını, ortak dünya görüşünü, âdet ve geleneklerini, folklor değerlerini ifade edebilecek olan bir üst kimlik oluşumunun önüne geçilmiştir. Sovyet-Stalin döneminden kalma siyasi coğrafya açısından Kuzey Kafkasya, Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar, Adıgey, Kuzey-Güney Osetya, Abhazya, Çeçen-İnguşetya gibi bölgelere ayrılmıştır. Buradaki temel kaygının nedeni, tarihin derinliklerinde yatmaktadır. Öyle ki, bu kaygı, tarihte örneklerine zor rastlanır insan kıyımının yaşanmasına neden olmuştur. 140 yıldan fazla bir süre geçti, “bu ara birçok araştırmacı bu konuyla ilgili çalışmalar yaptı, fakat yeterince aydınlatılamamış çok konu var: Acaba Kafkas-Rus Savaşlarının başlangıç tarihi nedir? Acaba, Çerkesler ne kadar nüfus olarak sürülmüşlerdir? Sürgünün nedeni nelerdir?”¹⁵. Sürgün edilenlerin ne kadarı yaşamını yitirmiş ne kadarı hayatta kalabilmiştir? Kafkasya’da gelişen müridizm hareketinin niteliği nedir?

Bu sorulara tarihin sayfalarında yanıt bulmak, bu halkların bugün yaşayan torunlarına verilmiş bir hak olacağı gibi insanın değerine ilişkin sorulara da bir yanıt olacaktır.

Tarihinde Neler Oldu?

Dünya coğrafyasındaki yeri bakımından Kafkasya her zaman jeopolitik öneme sahip olmuştur. Dolayısıyla, tarih boyunca birçok toplumun ve siyasi kuvvetlerin uğrak yeri haline gelmiştir. Kafkasya tarihi aynı zamanda savaş sanatlarının tarihidir. Kafkas-Rus savaşları ise bunların içerisinde en acımasızca ve ahlaksızca yapılanıdır. Ruslar açısından bu savaş Kafkasların Ruslar tarafından fethi iken, Kafkasyalılar açısından ise Kafkasya’nın Ruslar tarafından işgali ve yerli halka uyguladığı mezalimdir. Bu yüzden, Kafkas-Rus Savaşların ne zaman başladığı, nasıl bir seyir takip ettiği ve sonuçlarının nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusunda Rus tarih yazımı ile Avrupa-Türk tarih yazımı arasında önemli farklar vardır. Özellikle göç ve sürgün edilenlerinin sayısının bu kadar büyük olmasının, Çerkeslere Rus hükümeti tarafından göç etmek için verilen tam seferberlikle, dışarıdan yapılan tahriklerle, Türk hükümetinin himaye konusunda göçmenlere verdiği tantanalı vaatlerle, Çerkesler arasındaki etkili kişilerin Rusya’ya karşı düşmanca tutumuyla, ailelerin ve soyların ataerkil yapısının etkisiyle, Rusya içlerine ve Sibiryaya’ya sürgün edilme korkusuyla”¹⁶ açıklama eğilimi vardı. Elbette bütün bunların belirli derecede etkisi söz konusudur. Fakat “Kafkasya’da huzursuzluk ve yer değiştirme hareketlerinin, Rusların Kafkaslara girmesiyle başladığı”¹⁷ birçok bilim adamınca kabul edilmektedir. Özellikle “Kafkas halklarının zorla yurtlarından

¹³ Süleyman Erkan, Sürgün Olgusuna Analitik Yaklaşım ve Çerkes Sürgünü Örneği, Nart Dergisi, Sayı.43, (Mayıs-Haziran 2005), s. 9.

¹⁴ Anzor Kuşhabiyev, 21 Mayıs Sürgünü, Nart Dergisi, Sayı.21, (Mayıs-Haziran 2004), s. 16.

¹⁵ Kuşhabiyev, 21 Mayıs Sürgünü, s. 15.

¹⁶ Golos gazetesi, St. Petersburg 12 Ağustos 1876, No:221, s1-4_ aktaran Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler (İstanbul: Civiyaıları, 2004) s. 73.

¹⁷ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün; Kemal Karpat, 21 Mayıs Sürgünü, Nart Dergisi, Sayı.21, (Mayıs-Haziran, 2004), s. 12; Anzor Kuşhabiyev, 21 Mayıs Sürgünü, s. 16.

sürülmesi Rus politikası'nın etkili aracı oldu. Kırım Tatarları'nın tersine, bu Müslümanlar ağırlıklı olarak yönetim örgütünce uygulanan baskıdan ibaret kalacak bir nedenle yurtlarından ayrılmaya niyetli değillerdi; onlara karşı uygulanan baskı araçları çok daha zorbaca oldu: Kıyımdan geçirme, talan etme, evlerin ve köylerin yakılıp yıkılması¹⁸ gibi.

Sonuçları itibariyle Kafkas-Rus Savaşları ele alınırsa bu savaşı üç döneme ayırmak mümkündür¹⁹: İlk dönem savaşları hazırlık savaşları olarak adlandırılabilir. Hayli uzun süren bu dönem savaşlarının sonlarına doğru Kuzey Kafkasya'da ufak-tefek göçler görülmüştür. İkinci evrede oldukça kanlı savaşlar gerçekleşti. Bu dönemde direnç noktaları düşen Çerkesler gruplar halinde sürgün edildiler. Üçüncü dönem savaşlar ise “ölüm-kalım savaşları”dır. Bu dönem savaşlarda ise Kafkasya'nın düşmesi ve Rusların Kafkasya'yı tamamen işgal etmesiyle sonuçlandı. Bütün dünya'nın çaresiz olarak izlediği bu savaş sürecinde ve neticesinde Kafkasya Ruslar tarafından etnik temizliğe, hayata geçirdikleri metotlar da soykırıma yol açtı.

1. Hazırlık Savaşları:

Tarih boyunca bir çok kavmin geçiş ve karşılaşma noktası olarak görülen Kafkasya'da günümüzde de etkisini gösteren iki ana unsurun etkisi söz konusudur: Türkler ve Ruslar

Türkler Kafkasya'da:

“Kafkasya ile Türklerin ilişkisi M.Ö. 4. yüzyıla kadar gitmektedir. Bölge, önceleri Kırım Hanları vasıtasıyla ve 16. yüzyıldan itibaren de doğrudan Osmanlı Devleti ile ilişki içerisine girmiştir. Bu ilişki bazen kötüleşerek 20. yüzyıla kadar süregelmiştir²⁰.”

"Kuzey Kafkasya ile Osmanlı Devleti'nin ilk teması ise 1451'de Fâtih'in Abhazya (Sohumkale) üzerine donanmasını göndermesiyle başladı. Taman yarımadasından Soçi'ye kadar Çerkesistan sahilleri, 1479'dan 1810 Rus istilasına kadar Osmanlı (nüfuzu altında) da kaldı.²¹ İran da dahil olmak üzere, özellikle Ruslar ile Osmanlıların Kafkasya üzerindeki nüfuz mücadeleleri Osmanlı'nın Çerkesistan'daki güçlü prensliklerle işbirliği geliştirmesine yol açtı. Bu prensliklerle 1781 yılında İstanbul'da bir antlaşma yapıldı ve Ferah Ali Paşa yönetimindeki askeri kurul Batı Kafkasya'ya geldi. Böylece ilk büyük ve etkili Osmanlı müdahalesini gerçekleştirmiş oldu. 1781 yılında da Anapa, Soğucak ve Tsemez kaleleri yeniden yapıldı ve ilişkiler pekiştirildi²². 1801 yılında Anapa'ya gönderilen Ferah Ali Paşa, “askeri ve yönetsel niteliğinden çok bir dini misyoner gibi çalışarak²³, “İstanbul'dan din adamları getirdi ve bunları Çerkesler arasında misyoner olarak kullandı. Öyle ki, din adamlarının Kafkasya'ya geldiği seneye ‘İmam yılı’ adı verilmiş, bu tarihten sonra Çerkes isimleri bırakılarak Ahmet, Mehmet gibi Osmanlıca isimler alınmaya, çocukların sünneti için sünnetçiler getirilmeye başlanmıştır. Kısaca, “Ferah Ali Paşa, Çerkesler ile Osmanlı arasında karşılıklı güveni sağlamak ve Osmanlı sempatisini artırmak için İslam dininin yaygınlaştırılmasına oldukça önem verdi²⁴. “Anapa'yı karargah tutup, Çerkesler ve Abazalar arasında Müslümanlığı yaymaya çalışarak²⁵ “Osmanlı Devletinin buradaki nüfuzunu da arttırmaya çalıştı²⁶. Zaten 16. yüzyıldan beri Kabardey prenslerinin Müslümanlığı

¹⁸ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 19.

¹⁹ Benzer bir sınıflandırma için bkz.: Yaşara Bağ, Çerkeslerin Dramı: İşgal, Sürgün ve Göç; İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya; farklı bir sınıflama için ise, Arsen Avagyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler.

²⁰ Hayati Bice, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No.65, 1991), s. 5.

²¹ Y. Öztuna, Osmanlı Devleti Tarihi (İstanbul: FFK yayını, 1986), s. 331-332.

²² İzzet Aydemir, Göç: Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi (Ankara: Gelişim Matbaacılık, 1988), s. 15.

²³ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 50.

²⁴ Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti (İstanbul: Şamil Vakfı Yayınları, 1979).

²⁵ Bedri Habıçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (İstanbul: Nart Yayıncılık, 1993), s. 100.

²⁶ Hayati Bice, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 11.

benimsediği bilinmektedir²⁷. Hatta “18. yüzyıl sonuna gelindiğinde bu süreç tamamlanmıştı. Özellikle Osmanlı Sultanları ve Kırım Hanlarının etkisiyle gerçekleşen bu süreç, İran devletinin Şii mezhebine karşı bir Sünni kordon kurma girişimi olarak gerçekleşti”²⁸. Fakat, Ferah Ali Paşa'nın ölümünden sonra eskiden olduğu gibi ılımlı politikanın yerini baskı aldığından İslamiyet'in yaygınlaşması hızını yitirdi”²⁹.

1060'lı yılların Melikşah döneminde Selçukluların Dağıstan'a yerleşmesiyle temellenen süreç daha sonra sırasıyla bölgede İran ile Osmanlı ve Ruslarla Osmanlılar arasında nüfuz mücadelelerine dönüşmüşse de Türkler tarih boyunca Kafkasya'ya tamamen nüfuz etmemiştir³⁰. Her ne kadar batı Kafkasya, Osmanlı idaresinde olmuşsa da tüm Osmanlı idaresi süresince Kafkas halkı tamamen otonom yaşadı. Osmanlı daima Kafkas halkının ihtiyaçlarını ve karakterini, tarihi geçmişlerini göz önünde tutarak onlara tam manasıyla otonomi verdi³¹. Diğer yandan “Padişah'ın kendisine bağlı kabul ettiği Kafkas kavimleri hiçbir zaman Sultan'a itaat ve bağımlılığı kabul etmediler. Kabul ettikleri husus Padişah'ın, Muhammed'in mirasçısı ve dini lider olarak tanımlarıydı. Hiçbir zaman haraç (vergi) ödemediler veya askeri yardımları olmadı. Karadeniz sahilindeki iki üç kale kurarak ellerinde tutan Türklere, Çerkesler sadece dini inançlarından dolayı tahammül ediyorlardı. İç işlerine karışmalarına hiçbir şekilde izin vermedikleri gibi herhangi bir şekilde müdahale etmek istediklerinde de affetmediler”³². Örneğin Çerkes Beyi Hacımukov bu konuda şu şekilde yazmıştı³³: *Çerkesya şu veya bu derecede Osmanlı etkisi altına koyan İslam'ın yayılması, sonuçta bu bölgeyi Osmanlı vilayeti veya eyaleti haline getirmedir. Türkler burada Osmanlı düzeni kuramadılar, örneğin Ahıska'daki gibi vergi ve askeri sistem uygulayamadılar. Çerkesler Osmanlı Sultan'ını kendi manevi önderleri gibi gördüler, fakat onun sivil idari egemenliğini tanımadılar ve iç işlerine karışmasına da izin vermediler. Çerkesler hür ve bağımsız halktı.*

Bu yüzden Çerkesler Ruslara karşı savaştıkları gibi Osmanlı'nın da bölgelerine girmelerine engel oldular. “Öyle ki, ‘biz kimsenin idare ve hakimiyetini kabul etmeyiz, Rusları da Osmanlıları da vururuz’, diyorlardı”³⁴. Kısaca “tarih boyunca geniş ölçüde bağımsız yaşadılar ve zaman zaman Osmanlı'nın ya da İran'ın yüksek egemenliğini sözde kabul etmiş olmakla birlikte bağımsızlıklarından asla vazgeçemediler”³⁵. Bu yüzden “Çerkeslerin Osmanlı Devleti ile fazla ilişkilerinin olmayışı (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkes asıllılar hariç), İslamiyet'in geçmişinin burada oldukça yakın oluşu ve dolayısıyla halifenin otoritesini henüz ciddi olarak kabul etmeyişleri ve bin yıllardan beri özgürce yaşamaya alışkın olmalarından dolayı, bu bölgede Osmanlı Devleti'nin etkisi fazla olmadı. Tam tersine 1787-1792, 1806-1812 ve 1827-1829 Osmanlı-Rus savaşlarında bilhassa Çerkesler de Ruslara karşı

²⁷ Mühime, 32. cilt, no 383 6 Recep 989 / 6 Agustus 1581.

²⁸ Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, Çerkes Soykırımı, Orhan Uravelli (ter.) (Ankara: Kaf-Der Yayınları, 1995) s. 2; Aslında “İslamiyet'in Kafkasya'nın batısındaki Çerkes ve Karaçay-Balkar halkları ile doğusundaki Çeçen-İnguş ve Dağıstan halkları üzerinde etkileri farklı olmuştur. İslamiyet'le henüz 8. yüzyılda Araplar vasıtasıyla tanışan ve daha sonraki yüzyıllarda İslamiyet'i peyderpey kabul eden Dağıstan ve Çeçen-İnguş halkları şafi mezhebine dahil olurlarken, İslamiyet'i 17.-18. yüzyıllarda Osmanlılar ve Kırım Hanlığı vasıtasıyla tanıyıp kabul eden Çerkes, Abaza ve Karaçay-Balkarlar Hanefi mezhebine girmişler”; Ufuk Tavkul, İslamiyet'in 19. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri, Kırım Dergisi, Sayı.25, 1998, s. 43; <http://karachaymalkar.bravehost.com/islamiyetkavkaz.html>, 28 Kasım 2005.

²⁹ İzzet Aydemir, Göç: Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi, s. 18.

³⁰ Fakat, resmi Osmanlı tarih tezinde Kafkasya her zaman Osmanlı'nın hakimiyet alanı içerisinde gösterilmektedir.

³¹ Kemal Karpat, 21 Mayıs Sürgünü, 2. 13.

³² Feodor Feodoroviç, Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları, Keriman Vurdem (ter.), (Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, no 8, 1999), s. 9.

³³ Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, Çerkes Soykırımı, s. 90-91.

³⁴ Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, Çerkes Soykırımı, s. 94.

³⁵ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 32.

çarpışmalara katılarak Osmanlıları desteklediler”³⁶. Bu tür bir ilişki “Orta Asya Türkleriyle birleşebilmek için, Kırım-Kuzey Kafkasya-Astrahan-Kazan hattına sahip olmak, hızla gelişerek güneye inmekte olan Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı işgalini önlemek, Rusya ile dini yakınlığı olan Gürcistan'ın Rusya ile coğrafi birleşmesini önlemek, Uzak-Doğu ticaretinin önemli noktaları durumundaki Karadeniz'in doğu limanlarını ve Astrahan'ı elde etmek”³⁷ isteyen Osmanlıların da işine geliyordu.

Ruslar Kafkasya'da:

1481 yılında Altınordu Devleti, Timur'un saldırıları ile yıkılınca Kafkasyalılar açısından da tarihi dönüm noktası başladı. “Altınordu Devletinin yıkılmasıyla Ruslar, Altınordu devletinin boyunduruğundan kurtuldu”³⁸ ve güçsüz hanlıklar ortaya çıktı. Bunlardan Kazan 1552'de, Astrahan ise 1556'yılında Çar VI. Ivan döneminde Ruslar tarafından işgal edildi. Bu şekilde Rusların yayılmacı politikası Kafkasya'ya yönelince, dünyanın tanık olacağı en zalimce savaşlardan biri olacak olan savaşlar da başladı. Rusların nihai hedefi olan Karadeniz limanlarını ele geçirmek böylece sıcak denizlere inip Hindistan'a yönelik uzun vadeli planlarını gerçekleştirmek için Kafkasya'yı kontrol altına alması gerekiyordu. Ruslar amaçlarına ulaşmak için “çoğunluk ve siyasal açıdan Müslümanların egemenliği yerine Hıristiyanların nüfus çoğunluğu ve Rusların siyasal üstünlüğü sağlanmalı idi. Stratejik olarak Müslümanların sürülmesi ve Hıristiyan halkların yani Slavların yerleştirilmesi gerekiyordu”³⁹. Bunun için uzun sürecek bir hazırlık savaşı yaptılar. Bu savaşların başlangıç tarihi işte bu Astrahan'ın işgal edildiği 1556 yılın rasatlar. Artık, Rusların önlerinde Kafkasya vardır.

1567'de Çar VI. Ivan, Kaberdey topraklarına saldırmasıyla tarihe Kafkas-Rus savaşları olarak geçecek olan savaşların da ilk aşamasına girilmiş oldu. Bu saldırı sürecinde Kabardey prensi Temiroka'nın kızı Maria'nın Çar Ivan ile evlenmesiyle bir süre barış sağlandı. Fakat 1587'de Çarın ölümüyle savaşlar yeniden başladı. 1604-1605 yıllarında Rusya Dağıstan'a saldırdı; fakat, Çeçen ve Dağıstanlıların ortak savunmaları ve karşı saldırılarıyla ağır yenilgiye uğrayarak geri çekildiler. Bir süre lojistik hazırlık yaptıktan sonra 1711'de Ruslar yeniden Dağıstan'a saldırmaya başladı. Karadan ve gemilerle Hazar denizinden yaptıkları seferler sonucunda Derbend'i işgal ettiler ve 1735'e kadar Dağıstan'da kalmayı başarabildiler... Aynı yıllarda Osmanlı Devleti ve Rusya, Balkanlarda da sürekli savaşıyordu. 1739'da imzalanan Belgrat anlaşmasına rağmen Ruslar, Kuzey Kafkasya içlerine girmeye ve girdikleri yerlere Kazak ve Rus köylülerini yerleştirmeye başladılar”⁴⁰. Hazırlık savaşları olarak adlandırılabilir olan bu savaşlar 1762 yılına kadar tam 206 yıl sürmüştür. Bu savaşların bu kadar uzun sürmesinin bir nedeni Kırım Hanlığı'nın Çerkes toprakları ile Ruslar arasında tampon olarak var olmasıydı⁴¹. Bu tarihten sonra Ruslar istihkamlarına da başladılar.

2. Sürgün Savaşları:

“1763 yılından beri Ruslar, bugünkü Mezdok bölgesinde kaleler inşa ettiler. Kabardey Prensleri, 2. Katerina'dan bu uygulamaların durdurulmasını istedilerse de karşılık bulamadı, 1764'e girildiğinde artık geri dönülmez bir sürecin içine girildi. 1557 yılında yapılan dostluk

³⁶ Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 99-101; Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 24-25.

³⁷ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 61.

³⁸ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 13.

³⁹ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 29.

⁴⁰ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 1996: 28-29.

⁴¹ Yaşara Bağ, Çerkeslerin Dramı: İşgal, Sürgün ve Göç, Çerkes Sürgünü, s. 211; İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya.

anlaşması askıya alındı ve Kafkas-Rus savaşlarının başlaması için bir neden oluştu⁴² ki, “Çarlık hükümeti Kuzey Kafkasyalıları ‘*Kanuni İktidar*’a karşı başkaldıran ‘*asiler*’ gibi saymaya başlamıştı⁴³. Artık ‘Hazırlık Savaşları’ tamamlanmış ve gerçek Kafkas-Rus savaşlarının başlaması ve ilerde meydana gelecek olan Kafkas sürgünleri için bütün ortam hazır. Bu suretle Kuzey Kafkasya halkları ile Rusya arasında cephe çizgisini oluşturan ünlü “Kafkas Hattı” meydana geldi⁴⁴. İşte tarihe “Çerkeslerin Soykırımı” olarak geçecek olan 21 Mayıs 1864 yılının başlangıcı da bu tarihle başlar. Çünkü 1773 sonrasında Osmanlı ordularının Rusçuk, Silistre ve Varna zaferlerini elde etmesi üzerine II. Katerina ordusunu tekrar topladı. Romanzoff komutasındaki Rus ordusu, Yeni Çeri Ağası Yeğen Mehmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu Kozluca’da mağlup etmiş, fakat savaşı kaybeden Osmanlı, 1774’ün 17 Temmuzunda, Ruslar ise 21 Temmuzunda “Küçük Kaynarca Antlaşması”nı imzalamak zorunda kaldı⁴⁵. Ruslara göre “bu anlaşma Kuzey Kafkasya’nın merkezi bölgelerini işgal etmeleri için ‘hukuki bir temel’ idi⁴⁶. “1768’den beri çok şiddetli gerçekleşen Ruslar ile Osmanlının, Kırım Hanlığı üzerindeki nüfuz mücadelesi Osmanlının aleyhine oldu; bu durum da Rusların Kuzey Kafkasya sınırına kadar gelmelerine yol açtı⁴⁷ ve Rus orduları Kuban ve Terek ırmaklarına kadar ilerleyip burada tahkimata başladı. “1787 yılı itibariyle Rus yayılcılığı kendini göstermiş, Kırım Türkleri yerlerinden edilmeye başlamıştı⁴⁸. Daha sonra diğer Müslüman halklar gibi Çerkesler takip edecekti. İşte “Kafkas-Rus Savaşı olarak adlandırılan savaşın gerçek başlangıcı, Rusların Kafkasya’da ilk kalelerini kurdukları ve toprak ele geçirmeye başladıkları 1700’lerin bu ikinci yarısıyla tarihlenir⁴⁹. Bu tarihle beraber Kafkasya’dan sınırlı sayıda göçler de başlamış oldu. Özellikle “1837 yılında 29 kişilik bir Kırım Tatar grubunun Kırım’dan Osmanlıya göç etmeye izin alması⁵⁰ göçlerin ilk defa resmi bir nitelik kazanmasına yol açtı. “Aynı süre içinde Kafkasya’dan da göçler başlamış ve 1780-1800 döneminde 15 bin, 1828’de de 12 bin civarında Kafkasyalı vatanlarını terk etmişlerdi⁵¹. Fakat Rusların yayılcı politikası durmak bilmeyecek ve göç, yerini sürgüne, kısa bir süre sonra da soykırımı bırakacaktı.

Kuzey Kafkasyalıları Rus istila hareketine karşı derhal direniş hareketi de geliştirdiler. Özellikle ilk örgütlü direniş “18. yüzyılın sonlarına doğru Dağıstanlı Şeyh Mansur tarafından gerçekleştirildi⁵². “Şeyh Şamil döneminde Dağıstan ve Çeçenistan’ın bütününe etkisi altına alacak olan müridizm hareketini de başlatmış oldu⁵³. “Asıl adı Uçerma (Ruslar Uçurma der) olan Şeyh Mansur (halk tarafından önder seçildikten sonra bu adı aldı) Ruslara karşı beş yıl

⁴² Anzor Kuşabiyev, 21 Mayıs Sürgünü, s. 15.

⁴³ Barasbi Baytugan, Kuzey Kafkasya (1917-1970), Orhan Boğbay (der.), (Samsun: Yedi Yıldız Yayınları, 1998), s. 5; Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876, s. 36.

⁴⁴ Aytek Kundukh, Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi, Tarık Cemal Kutlu (sade. ve haz.), (İstanbul: Gözde Kitapları Yayınevi, 1987), s. 11.

⁴⁵ İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Cilt.4 (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), s. 58.

⁴⁶ Barasbi Baytugan, Kuzey Kafkasya (1917-1970), s. 5.

⁴⁷ İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya.

⁴⁸ Hayati Bice, Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler, s. 43-45.

⁴⁹ Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 11.

⁵⁰ Rusya İmparatorluğu Dış Siyaset Arşivi, fon 161, SSP Genel Arşivi I.-13, op.63, d, 1897 yılı, s.1-7_ aktaran Arsen Avagyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye’nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler, s. 23; bu ve daha sonra yapılan Nogayların göçü daha sonra yapılacak olan Çerkeslerin göçlerinin kitlesel boyutlara ulaşmasına sosyal psikolojik etki yaratacaktır.

⁵¹ Süleyman Erkan, Kırım ve Kafkasya Göçleri (1876-1908) (Trabzon: Karadeniz Teknik Ün., Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Merkezi, 1996), s. 10.

⁵² Marie Broxup, Caucasian Muridism in Soviet Historiography, Society Central Asian Studies, Print Series No: 10, 1986), s. 5; N. Luxembourg, Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil; Aytek Kundukh, Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi, Tarık Cemal Kutlu (sade. ve haz.), (İstanbul: Gözde Kitapları Yayınevi, 1987).

⁵³ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 32.

savaşttan sonra 1791 yılında tutsak edilerek Petersburg'a götürüldü ve 13 Nisan 1791'de de idam edildi"⁵⁴.

"1790'a kadar İmam Mansur'un yönetiminde Çerkes kuvvetleri ve Rus orduları savaştılar. Aynı tarihte Osmanlı Sultanı tarafından Soğucak Muhafızlığına gönderilen Battal Paşa birlikleriyle Çerkeslerin bu savaşına katılmışsa da Ekim 1790'da 800 kese altını da beraber alarak Ruslara sığınmasıyla Çerkes kuvvetlerinin zayıflamasına neden oldu"⁵⁵. Ruslar Battal Paşa'nın bu yaptığına öylesine memnun olmuştur ki "o zamanlar küçük bir kasaba olan ve bugün Karçay-Çerkes'in başkenti olan Çerkessk'e onun adını, yani 'Battalpaşinskiy' adını verdiler. Bu şehrin adı Sovyet döneminde bugünkü halini aldı"⁵⁶.

"16 Şubat 1801'e gelindiğinde Rusya, Gürcistan'ı ve Abhazya'yı ilhak ettiğini açıkladı"⁵⁷. Bu ilhak Abhazlar tarafından şiddetli protesto ve direnişle karşılanıp Abhazya bağımsızlığını çiğnetmezken,"⁵⁸ "Gürcü Krallığı bu ilhakı onayladı" (Luxembourg, 1998: 29). Gürcüler, "Rusların kendilerini Osmanlı ile İran'a karşı koruduğunu ileri sürerek Ruslara teslim olunca"⁵⁹ Kuzey Kafkasya'yı güneyden de kuşatma olanağı da doğdu. "1807'de Çerkelerin 'Yemine vuz' adını verdikleri bir veba salgını Kafkas halklarını oldukça olumsuz etkilemiş ve ordularını zayıflatmıştı"⁶⁰. Bunu fırsat bilen Ruslar, "Glazenap komutasında Çerkeslerle büyük savaşlar yaptı. Çerkesler büyük zayıatlar verdiler. Humbaley nehri bir hafta kızıl aktı. Bu iki olay arasında Çerkeslerin içine düştüğü durumu anlatmak için bir atasözlerinde şöyle anlatırlar; 'Yeminem geylaar humbaleyn yehhijj', yani 'vebadan kurtulmanı Xhumbaley nehri götürür"⁶¹. Hızını alamayan Ruslar "1810'da Abhazya'yı kendine bağlarken 1821 yılında Aleksey Petroviç Yermolov komutasında büyük bir kuvvetle Kabardey'in mukavemetini kırdılar. Kabardey prens ve soylularının çoğu Rus esaretinde kalmamak için Kubaötesine kaçtılar"⁶² ve "Kuban'a veya Osmanlı İmparatorluğuna yerleştiler"⁶³. 1822'de de Kabardey ve Oset topraklarını işgal ettiler ve kuzeyden Daryal geçidi gibi kilit bir yeri ele geçirdiler. Böylece Çeçenistan-Dağıstan ile batıdaki Kafkas topraklarının arasına girerek birlikte hareket etmelerini engellediler"⁶⁴. "Çerkesler Batı Kafkasya'da ve Dağıstanlılar da Doğu Kafkasya'da birbirlerinden bağımsız hareket etmek zorunda kaldılar"⁶⁵. Bu tarihten sonra Rusların Kafkasya'da hakimiyeti daha da artmaya başladı.

"1828-29 savaşında Rumeli tarafındaki Rus Başkumandanı Dibitch'in Edirne'den sonra İstanbul'u bile tehdit edecek kadar yaklaşması ve Anadolu'da Erzurum'u alan Psakeyewitch ordusunun Trabzon'a doğru ilerlemesi üzerine Osmanlı barış imzalamak zorunda kaldı. Tarihe, 1929 Edirne anlaşması olarak geçen bu barış görüşmeleri neticesinde Balkanlardaki bazı bölgelerin yanı sıra Anapa, Poti, Ahıska ve Ahılkelek kaleleri Ruslara verildi ve böylece Rusya'nın Gürcistan'daki hakimiyeti de tanınmış oldu"⁶⁶. "Daha önce 1739 Belgrat ve 1774 Küçük Kaynarca Anlaşmasında olduğu gibi sonraki '1829 Edirne Anlaşması'nın koşulları

⁵⁴ AYTEK KUNDUKH, Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi, Tarık Cemal Kutlu (sade. ve haz.), (İstanbul: Gözde Kitapları Yayınevi, 1987), s. 30-31.

⁵⁵ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 32-33; Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876, s. 39; daha sonra Battal Paşa Rusların isteği üzerine Osmanlı Hükümeti tarafından affedilmiş ve üstelik Trabzon valisi yapılmıştır.

⁵⁶ Tavkul, 1993: 34.

⁵⁷ Anı yıl Ferh Ali Paşa da Anapa'ya gönderilmişti.

⁵⁸ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 34.

⁵⁹ Colarusso, 1991: 656.

⁶⁰ Kafdağı, 1988, sayı15-16, s. 8; Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 35.

⁶¹ Avledin Dumanış, Çerkes Kültürü Üzerine Etüd (Kayser: Kayseri Kafkas Derneği, 2004), s. 144.

⁶² Feodro Feodoroviç Tornau, Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları, s. 127.

⁶³ Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, Çerkes Soykırımı, s. 20.

⁶⁴ Yaşara Bağ, Çerkeslerin Dramı: İşgal, Sürgün ve Göç, Çerkes Sürgünü, s. 212.

⁶⁵ N. Luxembourg, Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, s. 201.

⁶⁶ İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, s. 115.

arasında yer alan Kuzey Kafkasya'nın Ruslara devredilmesi,"⁶⁷ Rusların Kafkasya üzerinde daha çok hak iddia etmesine neden oldu. Oynanan oyun gayet basittir; Rusya sıkıştığında aslında sahip olmadığı Çerkesya'yı Osmanlıya terk etmekte böylece, belli bir zaman sonra yine aynı şekilde Osmanlı sahip olmadığı Çerkesya'yı Rusya'ya vermek zorunda kalmakta idi"⁶⁸.

Bu olaylarla "Rusların yayılcı politikasının Kuzey Kafkasya'da gelişmesi için Çarlığın önü açılmış"⁶⁹ oldu. Bu analaşmaya dayanarak Ruslar, Çerkes topraklarını da kendi hakimiyet alanları içinde gördüler. Diğer yandan "Kafkasya'nın pek geniş olan dağlık iç bölümlerinde asla yengiye uğratılmamış aşiretler yaşamakta idi ve bunlar hiçbir zaman esareti kabul etmemişlerdi. Ruslar 1830'larda, aşiretlere ait arazilerin kuzey sınır bölümlerini zaptetmişlerdi, ama pek zorlu Çerkes direnişiyile baş edemiyorlardı"⁷⁰. Zaman zaman "Çerkes topraklarını işgal etmeye ve burada kendi iradelerini kurmayı başardılar. Çarlığın askeri-sömürgeci yayılcılığı gittikçe daha sert bir karakter kazanarak yavaş yavaş ilerledi"⁷¹. "Çerkesler ise bu durumu her zaman reddettiler. Zaten Ruslar da Edirne antlaşmasının kağıt üzerinde olduğunu biliyordu. Kuvvet kullanılmadan bu toprakların elde edilemeyeceği belli idi"⁷². Ana müdafaa mevki olan Poti ve Anapa'nın elden gitmesiyle gelişen bu süreç, Batı Karadeniz sahilleri Osmanlıların kontrolünden çıkmasına neden oldu ve Kafkasya'daki yerli Kafkas halklarını da kendi başına mücadele yapmaya itti. Fakat aşiret düzeyinde örgütlü olan Çerkeslerin savunmaları da bireysel ve bölük pörçük gerçekleşiyordu. Daha sonraki "çarşımlar sırasında örgütlenmenin ve disiplin gücünün Ruslar tarafında olduğu anlaşıldı. Çerkesler, cesaret, ruh ve maneviyat bakımından Ruslara göre üstün olmakla beraber, savaşın genel şartlarını etkileyen disiplinli ve örgütçü olmak da düşmana tam bir üstünlük sağlıyordu... Avrupa yöntemiyle eğitim gören Rus ordularına karşı Çerkeslerin kendi savaş yöntemini uygulayacak bir eğilimleri de yoktu. Daha doğrusu örgütlenmiş de değillerdi, kuvvetlerini birleştirememişlerdi... genel bir komutanları ve ortak planları da yoktu... Ayrıca hayatlarının sosyal kuruluşlarında da bir birlik bulunmuyordu"⁷³. İşte bu şartlar altında savunma, dini nitelik kazanarak Gazi Molla, İmam Hazma ve Şeyh Şamil ile imamlar idaresinde bir savaşa dönüştü"⁷⁴. Bu yüzden "Kafkasya Dağlılarının kurtuluş hareketinde Müslüman din adamları önemli rol oynadı"⁷⁵. Özellikle, Çerkesya'daki halkın özgürlüklerine düşkünlüklerinde İslami duruş önemli bir mevzi sağladı, "19. yüzyılda Rusya'nın Kafkasları işgal etmesini yıllarca geciktirdi ve Kafkasya halkları arasında birlik ve dayanış oluşturulmasına vesile oluşturup Ruslara karşı ortak kimlik özelliği vererek Kafkas halklarının 'Birleşik Kafkasya' ideali etrafında toplaşmasını sağlamada"⁷⁶ alternatif meydana getirdi. Fakat bu beklenti, Kuzeydoğu Kafkasya'da belli bir seviyeye gelmesine rağmen sosyokültürel konjonktürden dolayı Kuzeybatı Kafkasya'da cılız kaldı.

Gazvat Savaşları ve Müridizm:

⁶⁷ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 63.

⁶⁸ Osman Çelik, İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya (Ankara: Gelişim Matbaası, 1992), s. 50.

⁶⁹ Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması, Murat Papşu (Türkçe ter.) Sbornik Statey Molodih Uçyonih, Aspirantov (Genç bilim adamları ve Araştırma Görevlilerinin Makaleleri Seçkesi), (Maykop: Meoti Yayınevi, 1993); Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler.

⁷⁰ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 33.

⁷¹ Tuğan Kumikov, Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü (Nalçık: Adığı, Kültür ve Tarih Dergisi, S.3, 1992), s. 88_ Murat Papşu (der.), Vatanından Uzaklara Çerkesler, (İst.1: Çivi yazıları, 2004), s. 24. içinde.

⁷² Feodro Feodoroviç Tornau, Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları, s. 9.

⁷³ Aytek Kundukh, Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi, s. 13.

⁷⁴ Kemal Karpat, 21 Mayıs Sürgünü, s. 12.

⁷⁵ Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması, Murat Papşu (ter.) Sbornik Statey Molodih Uçyonih, Aspirantov (Genç bilim adamları ve Araştırma Görevlilerinin Makaleleri Seçkesi), (Maykop: Meoti Yayınevi, 1993).

⁷⁶ Ufuk Tavkul, İslamiyet'in 19. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri, s. 46.

İşte bu 1829 tarihi, Kuzeydoğu Kafkasya’da başlayan aynı zamanda Kafkasya’nın özgürlük mücadelesinde önemli dönüm noktalarından biri olan ‘gazavat’ savaşlarının da başladığı tarihtir. Aynı zamanda Çarlık Rusya’sının ordularına karşı direniş, zamanla birkaç kabilenin direniş olmaktan çıkıp tüm Kuzey Kafkasya’nın özgürlük savaşına dönüşecek yeni bir dönemin adıdır bu. İmamların öcülüğünde yavaş yavaş bütün Kafkasya’ya yayılan özgürlük savaşı, cesareti, halkları harekete geçirmedeki ustalığı, politik ve taktik yeteneği ile Şeyh Şamil bu hareketin en kıdemli ve en karizmatik önderi oldu.

“1829’la beraber Dağıstan’da Şamil’in Çerkeslere ve diğer halklara yardımcı olan hareketi başladı. Bu tarihten itibaren Dağıstan’da, Çeçenistan’da, Osetya’da, Karaçay-Balkar’da, Kabardey’de ve Batı Çerkesya’da ortaya çıkan kurtuluş mücadeleleri ortak ulusal karakter kazandı”⁷⁷. Birçok tarihçi bu sürece, imamların önderlik etme girişiminden dolayı “Kafkas Tarikatı”nın⁷⁸ özgürlük savaşı adını da vermektedir.

Aslında Şeyh Bahauddin Nakşibendi’nin geliştirdiği ve Buhara’dan Kafkasya’ya, İranlı vaiz Hacı İsmail tarafından getirdiği müridizm, 1793 Gimri doğumlu Dağıstanlı imam Gazi Muhammed 1829-1832 yılları arasında Ruslara karşı savaş vermesiyle Kafkasya’nın bir özgürlük hareketine dönüştü. Fakat, İmam Mansur’un başlattığı müridizm hareketinin önderliğini “Gazi Muhammed’in Ruslara esir düşmesi ve 17 Ekim 1832’de idam edilmesiyle onun yerini İmam Hamza Bek aldı, daha sonra da bu hareketin öncülüğü İmam Şamil’e geçti”⁷⁹. “1834-35 yılından itibaren”⁸⁰ “Kuzeydoğu Kafkasya’da Çeçenler ve Dağıstanlılar Şamil’in önderliğinde toplu halde savaşırken batıda Çerkesler büyük birlik oluşturmadan ayrı topluluklar halinde direndiler”⁸¹. Dolayısıyla “Şamil’in 1840’larda Kuban bölgesine gönderdiği napleri olmasına rağmen o kadar geniş bir taban bulamadı. Bu durumun esas nedeni, Batı Kafkasya Adıgelerde müridizmin özelliklerine karşı yoğun bir ilginin olmaması”⁸² ve Şamil’in “otokratik yapısı”⁸³ idi..

Bu yüzden, geçmişte olduğu gibi bugün dahi müridizm hakkında oldukça spekülative tartışmalar yapılmaktadır. Örneğin, bir taraftan “Türkiye’nin ve İngiltere’nin, Kafkasya’daki saldırgan politikasının silahı olarak kullanılan gerici bir akım ve feodal-dinci üst kesimin bir hareket olduğu ileri sürülürken, diğer taraftan tam tersine Çarlığın işgal politikasıyla mücadelede Kafkaslıların birleşmesine yardımcı olan bir hareket olduğu da ileri sürülmektedir”⁸⁴. Tanınmış İslam tarihi yazarı Aguste Müller ise, Kafkasya müridizmini bir dini hareket değil yalnızca siyasi bir hareket olarak görür. Kafkaslılar, aslında din uğrunda cihadı hiçbir zaman hiç kimseye ilan edilmediler. Çünkü Kafkaslılar, bir hilafet kuruluşuna sahip değillerdi; İslam dünyasının⁸⁵ merkezi durumunda da değillerdi. Ayrıca, Kafkaslılar cihat değil, yalnızca gazavat, yani özgürlük ve bağımsızlık uğrunda kutsal savaş ilan ettiler... Müridizm ise, Kafkasyalıların ulusal varlıklarını koruyan, onların siyasi birliklerini sağlayan ve ulusal devlet yaşamlarını oluşturan bir etmen oldu. Yani müridizm, kendi bağımsızlıklarını korumak ve ulusal devletlerini kurmak için gerekli bir güçtü”. Çarlığın propagandacısı Fadayev bile bu hareketin hakkını vermek zorunda kalmıştır. Fadayev’e göre “çok kavimli Dağlı köyleri etrafında toplayabilecek önder güç yoktu, kavimsel ve sınıfsal dağınıklığın

⁷⁷ Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, Çerkes Soykırımı, s. 21.

⁷⁸ Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya’da Yayılması.

⁷⁹ Bkz.: Aytek Kundukh, Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi, s. 123.

⁸⁰ N. Luxembourg, Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, s. 71.

⁸¹ Murat Paşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 12.

⁸² Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya’da Yayılması.

⁸³ N. Luxembourg, Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, s. 235.

⁸⁴ Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya’da Yayılması; Aytek Kundukh, Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi; Marie Broxup, Caucasian Muridism in Soviet Historiography; Sedat Öden, Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, N. Luxembourg, sunuş yazısı (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1998).

⁸⁵ Aytek Kundukh, Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi, s. 21-28.

etkisini bertaraf etmeye yardımcı olacak fikirler yetersizdi. 1820'li yılların ortalarında böyle bir güç bulundu"⁸⁶.

Müridizm hareketini sosyal sınıfsal temele göre açıklayan Peneşu'ya göre "Adige toplumunun feodalleşme sürecine müridizm denk düşmüştür. Müridizm daha ziyade Şapsığ, Abzekh ve Natuhaylar arasında yaygınlık kazandı". Hatta bazıları bu yorumu o kadar fazla abartmaktadır ki, güya "Rusları, Çarlık zamanında yapılan emperyalist savaşları bile haklı çıkarmak istercesine, Çerkes halklarının, gönüllü olarak Rusya'ya katılmak istediklerini fakat din adamları ile çıkarları bozulan feodallerin halkı kışkırtarak buna karşı çıktıklarını ve sonunda da Kafkas halklarını göçürdüklerini ileri sürmektedirler"⁸⁷. Hatta Müridizm hareketi Çerkeslere göç fikrini benimsetmiş sonuçta göçün bu kadar boyutlara ulaşmasına neden olmuştur"⁸⁸. Evet, "Rus Çarlığının yürüttüğü gayri insani bu savaşta Çerkeslerin Abzekh, Şapsığ, Natuhay ve Ubih toplulukları ile Abazinler en sert direnişi gösterdi ki, sürgün de en çok bu bölge halklarına uygulandı; neredeyse tamamı Osmanlı topraklarına sürüldü"⁸⁹. Bu durum onların bağımsızlıklarına ne kadar düşkün olduklarını gösterir, ne kadar dindar olduklarını değil. "Kutsal karakter taşıyan Kafkasyalıların mücadelesi, hemen hemen toplumunun her sınıfının katıldığı ulusal boyutta bir hareket, bir 'milli-kurtuluş hareketi'dir. Özellikle bu hareketi Nakşibendi sufi kardeşliği yönlendirdi"⁹⁰.

Esas olarak "Kafkas-Rus savaşları, birçok zıt kuvvetlerin çatışma halinde olduğu bir ortamda meydana gelmiştir. Bu mücadele çok boyutludur: Doğu ile Batı, Müslümanlık ile Hıristiyanlık, bireysel özgürlük ile politik davranış, duygusallık ile hesaplılık ve benzeri bir çok farklılıkların çatışması olmuştur Kafkasya'da"⁹¹.

Kafkasya Arkeoloji Komisyonu'nun topladığı belgelere göre "müridizmi Batı Adıgelerine yayma girişimleri, Şamil'in naiplerinden önce de olmuştur. Örneğin 1826 yılında Anapa'da bulunan Türk komutan Hagi Hasan Paşa, Türkiye'nin hakimiyetini Dağlılara kabul ettirmek için dini propagandaya başvurdu. Daha sonra sırasıyla Hacı Muhammed, Süleyman Efendi ve Muhammed Emin, müridizm öğretisini bölgeye getirdiler"⁹². "1830'lu yılların yarısında, Çerkes kavimleri, bütün iç çekişmelere son verme ve Ruslarla hiçbir ilişkiye girmeme kararını verdikleri bir ittifak kararı aldılar. Bu kararlara müridizm fikri etki etti"⁹³.

Kurtuluş hareketinin cephesini genişletmek ve Kuzey Kafkasya dağlılarını birleştirmek amacıyla Şamil, Adıgeler arasında müridizmi yayma çalıştı. Bunu için Batı Kafkasya'ya 1842-1844 arası Hacı Muhammed'i, 1845'te naibi Süleyman Efendi'yi gönderdi. Böylece Kafkas Dağlılarının lokal birleşmelerini sağlayarak bazı başarılar elde edildi. Fakat Kafkasya'da yaşayan halkların sosyal, ekonomik, politik ve diğer farklılıklardan dolayı uzun erişimli olması mümkün görünmüyordu. Hatta, bu şahıslar "binlerce yıllık Adige geleneklerini kaldırarak dogmatik şeriat kurallarını uygulamaya katlığı için Adıgeler tarafından öldürüldüler"⁹⁴. Bu yüzden Şamilin hakimiyeti Kuzeydoğu Kafkasya ile sınırlı kaldı. Ancak hakimiyeti yalnız Kuzeydoğu Kafkasya'da tanınmış olması, Kuzeybatı Kafkasya'nın onun otoritesini veya komutasını kabul etmemeleri yüzünden bu sefer 1848'de

⁸⁶ Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması.

⁸⁷ Sedat Öden, Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, s. 8.

⁸⁸ Rahmi Tuna, Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü, Kafkasya Üzerine Beş Konferans (İstanbul, Kafkas Kültür Derneği Yayınları, 1977) içinde, s. 136.

⁸⁹ Murat Paşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 12.

⁹⁰ Marie Broxup, Caucasian Muridism in Soviet Historiography, s. 5; Barasbi Baytugan, Kuzey Kafkasya (1917-1970), s. 6; Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876, s. 39; Hayati Bice, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 15.

⁹¹ Sedat Öden, Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, s. 9.

⁹² AKAK, Tiflis, 1885, c.10, s. 234_ Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması, içinde.

⁹³ Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması.

⁹⁴ Baturay Özbek, Çerkes Tarihi Kronolojisi (Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 1991), s. 11.

Şamil'in üçüncü naibi Muhammed Emin, Kuzeypatı Kafkasya'da faaliyet gösterdi. İlk iş olarak Temirgoy prensi Karabek Bolotoko'nun kızı ile evlendi. Daha önceki Şamil'in naipleri "Kuzey Kafkasya halklarının kurtuluş hareketinin genişlemesi için temel yöntem olarak müridizm fikirlerinin propagandasını seçmişlerdi. Ancak, içinde buldukları sosyal çevre, Çeçenlerde ve Dağıstanlılarından biraz farklıydı. Kuzeypatı Kafkasya Adıgeleri, Çarlıkla mücadelede güçlerini birleştirmek için müridizmi bir çare olarak görerek bu yeni öğreti kati rol oynamamıştı"⁹⁵. İşte, "halk kitleleri arasında eski kabile ve aşiret yapısından kalma gelenek ve alışkanlıkların İslam'ın taassup halinde, koyu bir şekilde toplumda yaşanmadığını"⁹⁶ bilen "Muhammed Emin ise, Şamil'e bağlı, gerçekte tamamen geleneklere göre yönetilen bir yönetim biçimi kurarak, şeriattan hiç söz etmeden kendini kabul ettirdi ve böylece başarı sağlayabildi"⁹⁷. Onun sayesinde, "halk, dini inançları için değil sömürgeciliğe ve baskılara karşı olduğu için müridizm bayrağı altında mücadele etti"⁹⁸. Fakat, daha politik davranan Muhammed Emin, Bjeğuğ ve Abazaların güçlerini birleştirmeyi başardı ise de müridizme duydukları güvensizlik ve ürkeklik yüzünden diğere Adıge kabileleri bu birleşmeye mesafeli durdular. Çünkü bir taraftan dini ve sosyal eşitliği, kölelerin ve serflerin serbestliğini vaaz eden şariat öğretisini yaymaya çalışırken diğere taraftan da Şamil'in imamlığında varolan İslami nitelikli cezalandırma sistemini uyguladı. Oysa, bu durum Kuban Adıgelerinin toplumsal yapısına hiç uymuyordu. Bu yüzden müridizm fikirlerini pek benimsemediler. Zaten Müslümanlık, Adıgeler arasında henüz geniş bir taban bulamamıştı. Müridizmin temelinde yer alan cihat (inanç için teknik savaş), tarikat (gerçek tanrı yolu) ve davet (insanları menfur iktidara karşı isyana davet) üçlüsünden sonuncusu, yani davet Adıgeler için daha çok anlamlıydı"⁹⁹. Bu anlamda, Kafkasya kurtuluş mücadelesinde din faktörü oldukça önemli, İslam da Rusya'ya karşı mücadelede başlıca aktörlerden biri olduğu"¹⁰⁰ söylenebilir. Hatta, bütün bu önderlerin Çerkeslerin düşünce ve yaşam biçimine uygun olmayan örgütlenme ve yöntemlerinin Çerkesler'in birliğine zarar verici etkisi de oldu. Özellikle Şeyh Şamil'in müritlerine karşı ve kendisine tabi olan kalka karşı uyguladığı çok sert ve katı disiplin Çerkesleri ürktülmüştü. Bu yüzden bir taraftan Dağıstan'da ve Çeçenistan'da sıkı bir düzen getiren müridizm, diğere yandan birçok kabilenin ilk fırsatta Şeyh Şamil'den kopmasına neden oldu"¹⁰¹.

Kafkasya'da bütün bunlar olurken Batılı devletler ve Osmanlı da olayları yakından takip ediyordu. "Artık Avrupa, Kafkas-Rus Savaşı'nın acımasız ve haksız olduğu kadar, kanlı ve dengesiz olduğunu iyice anlamıştı ve tepkiler büyümekte idi. 1840 yılında ileri gelen ülkelerin basınında bu konu ön sıralarda yer almaktaydı"¹⁰². Zaman zaman bazı ülkeler, özellikle İngiliz Hükümeti ve Osmanlı değişik yönlerden savaşın bir parçası oluyorlardı. Örneğin "Türkler ile gizli olarak yapılan ticareti ve Çerkeslere yapılan yardımı organize eden Çerkes soylularından Zanko Sefer Bey,"¹⁰³ Osmanlı Devleti'nin isteği doğrultusunda Batı

⁹⁵ Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeypatı Kafkasya'da Yayılması.

⁹⁶ Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, Çerkes Soykırımı, s. 35.

⁹⁷ Baturay Özbek, Çerkes Tarihi Kronolojisi, s. 91.

⁹⁸ Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, Çerkes Soykırımı, s. 41.

⁹⁹ Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeypatı Kafkasya'da Yayılması.

¹⁰⁰ Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, Çerkes Soykırımı, s. 58.

¹⁰¹ Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeypatı Kafkasya'da Yayılması; Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 52-53; Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 41.

¹⁰² Süleyman Erkan, Kırım ve Kafkasya Göçleri (1876-1908) (Trabzon: Karadeniz Teknik Ün., Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Merkezi, 1996), s. 56.

¹⁰³ N. Luxembourg, Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, s. 93; İzzet Aydemir, Göç: Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi, s. 36; Sefer Bey soylu bir ailedendi. Çocukken okumaya gönderildiği Türkiye'den kaçıp Rusya'ya gider. Orada Rus okulunda okur. Uzun yıllar Rus ordusunda görev yapar. Babasının ölümü üzerine kendisine kalan mirası almak için vatanına döner. Daha sonra Anapa'da Osmanlı ordusuna girer. Kendisine Albay rütbesi verilir. 1828 yılında Ruslar tarafından tutuklanır ve bir yıl sonra serbest bırakılır; Baturay Özbek, Çerkes Tarihi Kronolojisi, s. 59.

Kafkasya’da örgütlenme çabası içerisinde idi. Diğer taraftan, “Rusya’nın Edirne Antlaşması’yla Çerkesya’ya sahip çıkmasına karşı çıkıyor görünen İngiltere ise, Dışişleri Bakanı Lord Palmerston’un politikasıyla Rusya yanlısı bir siyaset takip etti”¹⁰⁴. Politikası gereği “İngilizler, Rusları kendilerine rakip gördükleri zamanlar Çerkesleri desteklemiş, fakat Ruslar ile yakınlaştığında da daha sonraları Balkanlara sürülen Çerkeslerin buralardan atılması gerektiğini bile söylemiştir”¹⁰⁵. Fakat Çerkesler topraklarını kaptırmamak için ümitsizce ve Osmanlı-İngiliz çevrelerinden yardım umarak mücadeleye giriştiler. Sonunda, Davit Urkhart ve James Bell gibi İngiliz ajanlarınca kışkırtılan ve İngiltere çıkarlarına kullanılarak kırıdırılan Çerkesler büyük bir felakete uğrayarak tüm topraklarını Ruslara kaptırdılar. Bugün vatanlarından kovulan ve çadırlarda yaşamaya mahkum edilen Filistinli Arapların yaşadıklarını çok daha önce Çerkesler yaşadı. O yüzden dönemin saygın şahsiyetlerinde “G. Bills, 6 Haziran 1864’te Londra’da Çerkeslerin durumunu görüşmek üzere yapılan bir toplantıda, ‘İngiltere’nin Çerkeslerin uğradığı kıyım ve zulmünde etkisizliği’ nedeniyle kınanması gerektiğini... ‘İngiltere veya herhangi bir diğer ülke, deniz hukukundan ve ulusal onurundan vazgeçerek Rusya’nın bu cesur halkı fethetmesine yardım ettiğini’ iddia etmişti”¹⁰⁶.

Rusların Balkanlardaki Ortodoks-Slav nüfusla birleşerek Batıya ilerleme düşüncesinde olan Rusları durdurmak için Katolik İngiltere, Fransa, Avusturya ve Müslüman Osmanlı devleti birleşerek Ortodoks Rusya’ya karşı verdikleri Kırım Savaşında galip çıkınca Paris Antlaşmasını Ruslara kabul ettirdiler¹⁰⁷. “İngiltere, Kırım Savaşı sonucunda Ortadoğu ve Karadeniz’de Rusya’yı arka plana itip Terek ve Kuban ötesinde sıkıştırarak esas amaçları olan ticari nüfuz alanlarını genişletip kontrol altına alma avantajını sağladı. Bunun için 1856 Paris Anlaşması bu bölgelerde İngiltere ve Fransa’ya büyük avantajlar sağladı. Örneğin Haziran 1857’de Rusya ile Fransa arasında ticaret anlaşması imzalandı”¹⁰⁸.

“1841’de Boğazlar Anlaşması ile de Rusların Boğazlar üzerinden Akdeniz’e inmeleri engellenmişti¹⁰⁹. Bu sefer Batıda önü kesilen Ruslar bütün güçlerini Asya’ya, yani Hindistan’a yönelttiler. Fakat önlerinde hala geçilmesi gereken bir Kafkasya duruyordu. Zaten “İngilizler için Kafkasya’nın geleceği önemli değildi. Ortadoğu ve Hindistan yolunda kendisine rakip olacak bir Rusya istemiyordu. Bunu önlemek onlar için yeterli idi. 30 Mart 1856’ta toplanan Paris Konferansı’nda da aynı politika izlendi. Konferansta savaşa ortak edilen Kuzey Kafkasya hakkında tek kelime söylenmedi. Rusya ile Rusya arasındaki doğu hududu belirlenirken, Kafkasya’da bağımsızlık savaşından hiç söz edilmedi”¹¹⁰. Fakat “Kırım Savaşlarında Osmanlı-İngiliz ve Fransız kuvvetlerin yanında savaşa katılan Çerkesler hakkında bu anlaşmada en ufak bir yerinde bahsedilmedi”¹¹¹.

Oysa, “1854 Mart ayında, İngiliz savaş gemisi Samson, Adigey sahillerine yanaşmış ve gemideki heyet, Ubıh kabilesi liderlerinden İsmail Bey ile görüşmüştü.... Kafkasyalı liderlerle ilişki kurmak isteyen sadece İngilizler değildi. Türk ve Fransız heyetleri de harekete geçti”¹¹². Hatta Sefer Bey, Kuzeybatı Kafkasya’yı temsilen bir heyetle 1856’da Osmanlı Sultanıyla iki görüşme yaptı. İlk kabulde Sultan, ‘Paris Anlaşması’ gereği dağlıların Rusya yönetiminde kalacağını ve Osmanlı Devletinin bir şey yapamayacağını belirtmiş; ikinci

¹⁰⁴ O. Aydın Erkan, Tarih Boyunca Kafkasya (İstanbul: Çiviyazıları Yayınları, 1999), s. 53.

¹⁰⁵ Sedat Öden, Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, s. 14.

¹⁰⁶ Russki İnvaid, St. Petersburg, 17 Haziran 1864, No: 159, s. 3_ Aktaran Murat Papsu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 87.

¹⁰⁷ İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, s. 145-182.

¹⁰⁸ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 211, 213.

¹⁰⁹ Osman Çelik, İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya, s.13.

¹¹⁰ Osman Çelik, İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya, s. 14.

¹¹¹ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 43.

¹¹² Osman Çelik, İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya, s. 13.

görüşmede ise, ‘kendine tebaa olduklarını kabul ederlerse ve atadığı görevliye kayıtsız şartsız uyarlarsa Çerkesleri himaye edeceğini’ açıklamış”¹¹³.

“Bu ara, “Kırım Savaşından sonra ciddi çatışma çıkmamasına rağmen 200 binden fazla askerini bölgede bulundurmak zorunda olmasından dolayı Rus Çarı II. Aleksandr Kafkasya’nın kesin olarak zapt edilmesi gerektiğine karar verdi. Bu iş için ise Temmuz 1856’da General-Prens Baryatinski’yi Kafkasya Genel Valiliğine getirdi. O da göreve gelir gelmez Yermolov’un uyguladığı harp stratejisini daha da ilerleterek, Kafkasya’yı tümünden kuşatıp bu kuşatma çemberini yavaş yavaş daraltarak uyguladı”¹¹⁴. Birkaç yıl sonra bu stratejisi ürün verdi ve Şey Şamil’in birliklerini dağıttı ve 6 Eylül 1859’da Şey Şamili de esir aldı. “Şamil’in esir düşmesi tüm Kuzey Kafkasya’da büyük yankı uyandırdı. Muhammed Emin ve yüz bine yakın silahlı, mücadeleden vazgeçerek Çar’a sadık kalacağına yemin etti. Muhammed Emin’e ömür boyu yıllık üç bin Ruble emekli maaşı bağlandı”¹¹⁵. Böylece “tam 25 yıl devam eden gazavat savaşları da sona erdi ve Ruslar Dağıstan da dahil kuzeyi-doğuyu işgal ederek tüm güçlerini batıya yöneltti. 1859-1860 yıllarında, değişik zamanlarda bazı kavimler itaat etmek zorunda kaldılar. Ruslar her zaman uyguladıkları taktiği, içerden insanları satın almayı da dendiler. Gerçekte “ne Rusya ne de diğerleri rüşvet, rütbe dağıtımı, para, hediye, din istismarı gibi tüm çabalarına karşın, Kuzey Kafkasya’da kendi siyasetleri için kullanacakları yerli bir kadro oluşturmadılar”¹¹⁶. Üstelik Abzekh, Şapsığ, Ubıh ve Kuban ötesi aşiretler inatla direndiler, teslim olmadılar”¹¹⁷. “Çerkesya’daki halk savaşa devam etti ve kayıpları da arttı. Her geçen gün de güçleri tükeniyordu”¹¹⁸. 1861 yılına gelindiğinde dahi Çerkesya’da bütün kabilelerin Rusya’ya karşı savaşmaları için İngiltere ve Osmanlı hükümetleri de propaganda faaliyetlerini sürdürdüler”¹¹⁹.

Bu ara, Şeyh Şamil teslim olunca bütün kuvvetlerini batıya yöneltmiş olan Rusya Kumandanlığına bazı kavimler itaat etmek zorunda kalırken inatla direnen ve teslim olmayan Abzekh, Şapsığ ve Ubıh liderlerinin bir araya geldiği bir toplantı yapıldı. Toplantıda Avrupa devletlerini uyarmak üzere bir mektup yazılmasına karar verildi¹²⁰. İngiliz hükümetine gönderilen Çerkesya’da siyasi bir birlik oluşumu için girişimlerin olduğunu belirtilen mektuba hiç kimse karşılık vermedi. Tek yanıt ülkeleri işgal altında olan Lehistanlı (Polonyalı) Albay Theophile Lapinski’den geldi¹²¹.

1770 yılında Rusya tarafından işgal edilmiş Lehliler de Rusya ordusuna alınarak doğudaki cephelere, özellikle Kafkasya’ya gönderiliyordu. Zaman zaman Lehliler Ruslara karşı ayaklanıyor, ülkelerini özgürlüğe ulaştırmak için çabalıyorlardı. “Rusya ordusuyla Kafkasya’ya gönderilen birçok Lehistanlı subay ve asker, Lehistan’ın kurtuluşunun Kafkasyalıların başarısına bağlı olduğunu düşünerek Çerkes ordularına iltica ediyordu. O yüzden 1857 yılında Paris teki Leh temsilcisi Çartorsiki’nin topladığı 100 kişilik askeri heyeti

¹¹³ Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, fon 38, sıra 7, dosya 343, sayfa 108_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 216-217 içinde.

¹¹⁴ Bedri Habiçoğlu, Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler, s. 50.

¹¹⁵ Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, fon 38, sıra 7, dosya 376 sayfa 22_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, Çerkes Soykırımı, s. 225 içinde; Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 43.

¹¹⁶ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 117.

¹¹⁷ Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, Çerkes Soykırımı, s. 235.

¹¹⁸ Yaşara Bağ, Çerkeslerin Dramı: İşgal, Sürgün ve Göç, s. 213.

¹¹⁹ Kafkasya Arkeoloji Komisyonu Arşivi, cilt 12, sayfa 908_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumaov, Çerkes Soykırımı, s. 226 içinde.

¹²⁰ Bu mektup için bkz.: Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey" (PRSCET), (London: Printed by Harrison and Sons, 6 Haziran 1864) Belge no:3; Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 207.

¹²¹ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 44.

Kafkasya'ya gönderilmiş"¹²² ve "Leh birlikleri Çerkesya Kıyılarına çıkartma yapmıştı"¹²³. "Aynı zamanda bir yazar olan Albay Theophile Lapinski"¹²⁴, Kafkasya'ya Tevik Bey takma ismiyle bu birliğin başında Çerkeslerin mücadelesine katıldı ve üç yıl savaş ortamında bizzat bulundu. Muhammed Emin'in Ruslara teslim olmasının üzerine 1860'ta Türkiye'ye döndü"¹²⁵. Fakat, onların iyi niyetli bu girişimi Çerkeslerin özgürlük mücadelesine fazla bir etkisi olmadı. O sayfa da böylece kapanmış oldu.

Bütün bu süreç içinde, işgal veya başka zorlayıcı nedenler yüzünden topraklarında yaşama olanağı kalmadığını düşünen Kafkas bölgesinin bazı yerlerinden bazı aşiretler ve bazı gruplar korkularından kendi başına Anadolu'ya ve kısmen Rumeli'ye göç etmeye başladılar. Özellikle Kendi imkanlarının sınırlı olduğunu ve kesinlikle yenileceklerini tahmin eden prens ve feodal gruplardan Osmanlı yanlısı olanlarla dini çevreler, ailelerini Osmanlı topraklarına götürdüler. Bu durum Trabzon'daki Rusya Konsolosunun raporunda açıkça belirtilmektedir: "Genellikle zengin ve ilerigelen dağlılar göç ediyorlar"¹²⁶. Hatta 1822'den beri küçük gruplar halinde toplu göçler oldu"¹²⁷. "Sonraki yıllarda, Çerkesya'daki askeri faaliyetler arttığı ölçüde göç dalgısı da artmaya başladı"¹²⁸.

Ruslar daha sonraki yılları hesaba katıp diplomatik-politik kurnazlık göstererek 1859'da Rusya, Osmanlı Devleti'ne bazı Müslüman grupların Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göçmelerine müsaade istedi. Bu müsaadeden bir yıl sonra 1860'ta Rus sefiri Melikof, savaştan zarar görmüş, yerlerinden edilmiş 40 bin kadar Müslüman güç durumda olduğu için bunların yeni bir yere yani Osmanlı Devletine göç etmek istediğini belirterek Osmanlı devletine bir anlaşma teklif etti ve Abdülmecit'ten bir anlaşma kopardı"¹²⁹. Adeta zor durumda olan halkın Halife topraklarına göç etmek istemesi üzerine Ruslar, yaptıkları bu göç anlaşmasını, daha sonra yapacakları etnik temizleme ve soykırım içeren sürgünler için meşruiyet aracı olarak kullanacaklardı. Karpat'a göre bir anlaşmadan ziyade bir aldatmaca olan bu girişim, daha sonra Çerkeslerin politik ve diplomatik çıkışlarını boşa çıkarmıştır. Bu tarihten sonra gerçekleşen soykırım, adeta gönüllü bir göç fikrine indirgenmiştir. Oysa "Osmanlı hükümeti bu anlaşma ile 40-50 bin arası bir göçmeni aşamalı olarak onay verdiğini düşünüyordu"¹³⁰.

Kafkasya Ordusu Genel Kurmay Başkanı General D. A. Milyutin 1857 yılında düzenlediği 'Rus ve Kazakların Kafkasya'daki Yol Haritası ve Çerkeslerin Vatanlarından Sürülmesi' başlıklı geliştirdiği planı General Baryatinskiy aracılığı ile 1860'ta Çar'a kabul ettirdi. Bu raporda 'Dağlıları bizim uygun gördüğümüz arazilere göçürmek gerekir. Onları Don bölgesine iskan etmek lazım. Öte yandan Kafkasya'nın kuzey yamaçlarında Rus

¹²² Yeni Kafkasya dergisi, 1961: sayı: 24, s.:23-24.

¹²³ Kavkaskiy Sbornik, cilt 11, sayfa 592_ akt. Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 218.

¹²⁴ Yine kendi yurttaşı Graf Zmoiski ile birlikte Çerkesya'ya gitmek üzere 1854'ten beri İstanbul'da bulunuyorlardı_ aktaran Baturay Özbek, Çerkes Tarihi Kronolojisi, s. 99.

¹²⁵ O. Aydın Erkan, Tarih Boyunca Kafkasya, s. 71.

¹²⁶ Kemal Karpat, The Status of the Muslim Under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkes, Journal of Institute Minority Affairs, Cilt.1, No.2, 2004; Rusya Dış Siyaset Arşivi, fon S-Petersburg, Baş Arşiv, 1-9, dosya 19, sayfa 165_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 241 içinde.

¹²⁷ Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 47.

¹²⁸ Raşad Tuganov, Rusya ve Avrupa Basınında Çerkes Sürgünü, s. 45_ Murat Papşu (der.), Vatanından Uzaklara Çerkesler (İstanbul: Çivi Yazıları 2004) içinde.

¹²⁹ Bkz.: Kemal Karpat, 21 Mayıs Sürgünü, s. 13; Rus makamları sürgün suçlamalarından kaçabilmek için bu tarihi trajediyi göç kavramıyla izah etmeye kalkışmıştır. Ancak insanların bile bile ölüme razı olduğu zorlayıcı ortamı izah etmesi açısından Çarın Kafkasya'ya temsilcisi Grandük Mişel'in 1864 Ağustosunda Batı Kafkasyalılara gönderdiği şu ferman yeterlidir (İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, s. 526): "Bir ay zarfında Kafkasya terk edilmediği takdirde, bütün nüfus savaş esiri olarak Rusya'nın muhtelif mıntıklarına sürülecektir".

¹³⁰ Kemal Karpat, Otoman Population 1830 1914: Demographics and Social Characteristics, (Madison: The University of Wisconsin Press, 1985), s. 67.

nüfusunun kuvvetlenmesi lazım.. zamanı gelinceye kadar bu planı Dağlılardan titizlikle gizli tutmalıyız' denilmektedir. Baryatinskiy de bu uygulamayı Rusya'nın güvenliği için önemli gördü ve ona göre 'Kazak nüfus yerleştirilmeli ve aşamalı bir şekilde dağlıları sıkıştırarak, yaşam şartlarını çekilmez hale getirilmelidir. İnatla ve ısrarla düşmanlıklarını sürdüren aşiretlere acımak gerekmez"¹³¹ idi.

Bundan sonra "Çarlık Rusya'sının zulüm ve katliamlarıyla önüne geçilmesi olanaksızlaşmış bir sürgün"¹³² dönemi başladı. "Savaş öncesinde direniş merkezlerinin imha edilmesi yönündeki askeri strateji, savaş sonrası dönemde askeri birliklerin sistemli olarak ilerlemesi, işgal edilen bölgelerden yerli halkın çıkarılması ve sonra kolonistlerin yerleştirilmesiyle güvenlik altına alınması şekline, yani yerli halkın dağlık bölgelerden sürgün edilmesi yöntemine dönüştürüldü"¹³³ ve Kafkasya kitleler halinde boşaltıldı.

"Daha Kuzeydoğu Kafkasya'daki savaş sona ermeden Rusların Kuban nehrinin güneyindeki ovada ve dağlara kadar uzanan toprak şeridinde oturan kabileleri sıkıştırmaları ve onları bu nehrin sağ tarafındaki ovaya göç etmeye zorlamaları ya da **başak** bir ülkeye göç etmek zorunda bırakmaları ile 1858 yılında göç kitleler halinde gerçekleşti... Bu tarihten sonra, 1858-1859 arasında geçen bir yıl içerisinde Batı Kafkasya'dan 150 bin kişi sürgün edilmiş fakat bu gelenlerin 50 bini ölmüştü"¹³⁴.

Bu dönemde hem, "Çerkeslerin sosyal yaşamda feodalitenin etkin bir şekilde varlığı merkezi bir yönetim organının oluşumunu engellemesi ve bu yüzden savunmalarını bölgesel olarak yapmak zorunda kaldıklarından dolayı savaşın gidişatını etkileyecek güçlü, yaptırımı olan diplomatik ilişki geliştirmemeleri hem de Rusların gelişle Çerkeslerin dinlerini kaybedecekleri fikrinin yayılmasından dolayı, bütün Müslüman dünyasının dini lideri gördükleri Osmanlı Padişahı'nın ülkelerine kitleler halinde göç sağlıyordu"¹³⁵. Örneğin Kırım Savaşı'nın ardından göç etmeye başlamış olan Nogayların sayısı "1858-1859 yıllara gelindiğinde bu rakam 30 bine ulaşmıştı"¹³⁶. 1860'ta ise bir kısım Nogay hacca gidip Kabe'yi tavaf etmek bahanesiyle Osmanlı topraklarına resmen göç etmişti.

Fakat kitleler halinde yapılan bu göçler kötü koşullarda gerçekleşiyordu. Karadeniz'deki Taman, Tuapse, Anapa, Tsemez, Soçi, Adler, Sohum, Poti, Batum gibi limanlardan Rus, Osmanlı ve İngiliz gemilerine balık gibi istif edilerek, Osmanlı topraklarına yani Trabzon, Ordu, Samsun, Sinop, Kefken, Varna, Burgaz, Köstence, İstanbul ve Ege kıyılarına dökülen insanların büyük bir kısmı hayatını yitirmiştir. Bu zayıat o boyutlara ulaştı ki, örneğin Trabzon'daki Rus Konsolosu, Mayıs 1864'te "30 bin kişi açlık ve hastalıktan kırıldı. Gemilerde hastalık alameti gösteren olursa derhal denize atılırdı... 1858-1865 yıllarında 493.124 insanın gittiği Trabzon'da bir tek adamın 30-50 cariye birden aldığı oluyordu..."¹³⁷ diye bilgi geçti. Öyle ki, hem Kafkasya hem de Osmanlı kıyılarında ölen insanların gömüldüğü çok sayıda toplu mezarın olduğundan bahsedilmiştir. Örneğin o döneme tanıklık eden ve sürgün kararını yürüten Trabzon'daki Rus Konsolosu General Katraçef'in yetkililerine şu bilgiyi geçti: "Türkiye'ye gitmek üzere Batum'a 70.000 Çerkes geldi. Bunlardan vasati olarak günde 7 kişi ölüyor. Trabzon'a çıkarılan 24.700 kişiden şimdiye

¹³¹ Merkezi Devlet Tarih Arşivi, fon 38, sıra 30/286 fihrist 866, dosya 2, sayfa123-126_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 238-239 ve Avledin Dumanış, Çerkes Kültürü Üzerine Etüd, s. 147 içinde.

¹³² Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 169.

¹³³ Marc Pinson, Russian Expulsion of Mountaineers from the Caucasus, 1856-66, and its Historical Background, Demographic Warfare-An Aspect of Ottoman and Russian Policies, 1854-66 (yayınlanmamış doktora tezi) (Cambridge: Harvard University, 1970).

¹³⁴ Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 74, 75.

¹³⁵ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri.

¹³⁶ Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, fon VUA, dosya 6696, s. 259_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 242 içinde.

¹³⁷ PRSCET.

kadar 19.000 kişi ölmüştür. Şimdi orada bulunan 63.900 kişiden her gün 180-250 kişi ölmektedir. Samsun civarındaki 110.000 kişi arasında her gün vasati 200 kişi can veriyor. Trabzon, Varna ve İstanbul'a götürülen 4650 kişiden de günde 40-60 kişinin öldüğünü haber aldım"¹³⁸. Yine C. Havadis'in 21 Ra 1276 tarihli sayısındaki haberde '... Kerç'ten gelmekte olan bir ticaret gemisi Ereğli açıklarında batmış ve gemideki 450 muhacirden 100'ü boğularak ölmüştür' diye yazdı"¹⁴⁰.

Osmanlı Hükümeti, artık bu göç baskısını düzenlemek için bir komisyon ihtiyacı hissetmeye başladı. "Göç ve göçmen işleri 16 Ocak 1860'a kadar İstanbul Şehremaneti (İstanbul Belediyesi) tarafından yürütülüyordu. Fakat gelen nüfus o kadar fazla idi ki belediye bu işin üstesinden tek başına gelmekte zorlandı. Bunun üzerine 1860'ta 'Muhacirin Komisyonu' kuruldu"¹⁴¹. Başına da "Çerkes asıllı Trabzon Valisi Hafız Paşa getirildi"¹⁴². Daha sonra gelişen nüfus hareketlerine bağlı bir biçimde şekil değiştirerek cumhuriyet devrine kadar geldi.

"Rusların ana hedefi Karadeniz sahili ve verimli batı ve kuzeybatı topraklarına sahip olmak ve o topraklara Rusları ya da kendi yandaş halkları getirip yerleştirmektir. Ruslar öyle istiyor diye Çerkesler kendi iradeleriyle o topraklardan ayrılmadı. Savaş bitiminde mağlubiyete razı olup topraklarında kalmayı ısrarla istekleri halde bu istekleri kabul edilmemiştir. Köyleri ve tarım alanları tahrip edilmiş olarak cebren tarihi topraklarından koparılıp uzaklaştırılmışlardır. Üstelik bir başka ülkeye Osmanlı topraklarına sürülmüşler ve yerlerine de Ruslar ve Kazaklar yerleştirildiler. O itibarla, Çerkeslerin bu acı olay, gerçek anlamda bir 'sürgün' olayıdır"¹⁴³. Bunun açık delili "1864 öncesinde bir milyondan çok olan Adıgelerde ancak dağınık 50 köyünde 25 bin kadar insanın kalmış"¹⁴⁴ olmasıdır. Yine "1857 yılındaki verilere göre sayılabilen Abhaz nüfus 144.546 kişi tespit edilmiş iken, 1866 yılında yapılan çalışmalarda ise 79.190 Abhaza tespit edilebilmiştir; fakat bu rakam 1878'den sonra yapılan çalışmalarda 43.302 kişiye düştüğü anlaşılmaktadır"¹⁴⁵.

3. Ölüm-Kalım Savaşları:

"1860 Ekim ayında Vladikavkaz şehrinde toplanan Kafkasya Başkumandanlığı, önerilen bütün barışçıl yöntemleri reddederek Başkumandan Prens A.İ. Baryartinskiy'in önerilerini dikkate aldı ve Kuban ötesindeki asi Dağlılara karşı yeni askeri hareket planı hazırladı. Buna göre sayıca ve silahça üstünlüğü kullanarak bütün kuvvetlerle taarruz yapılacak ve Dağlılar dağlardan ova ve düz yerlere sıkıştırılacak, yani topraklarından çekiyle mecbur edilecekti. Onların yerlerine ise Kazak ve Rus nüfus için yerleşim birimleri kurulacaktı"¹⁴⁶. Bu amaç için ilk önce "1860-1861 arası 10.343 Kabardey, Osmanlı topraklarına göçe zorlandı"¹⁴⁷.

Rusların bu tazyiki karşısında "1861 yılında Çerkasya'da mücadele şiddeti arttı. Bu sefer taktik gereği Çerkeslerin inatçı direnişi karşısında fazla kayıp verilmesini önlemek ve

¹³⁸ PRSCET, Belge No: 15.

¹⁴⁰ Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s.78.

¹⁴¹ Abdullah Saydam, Freedom Movements in Northern Caucasia, Eurasia Studies, Cilt.2, No.1 (Spring 1995), s. 106; Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 107.

¹⁴² Abdullah Saydam, Freedom Movements in Northern Caucasia, s. 106.

¹⁴³ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 13.

¹⁴⁴ Betal Kamlik, Adıge Devrim Hareketi Kabartay-Balkar'da Devrim Mücadelesi, Cevdet Hapı (ter.), (İstanbul: Nıbeçü Yayınları, 1980) s. 68.

¹⁴⁵ Yura G. Argun, Abhazya'da Yaşam ve Kültür, H. Ersoy-Y. Karadaş (ter.), (İst. : Nart Yay., 1990), s. 15-17.

¹⁴⁶ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 236.

¹⁴⁷ Merkezi Devlet Arşivi, fon 40, Sıra 1, dosya 1, sayfa 28-29; Osetya Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, fon 12, Sıra 8, dosya 329, sayfa 140_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 255 içinde.

‘Çerkes Sorunu’nu barışçıl yollarla çözmek amacıyla II. Aleksandr, Kafkasya’ya geldi ve Çerkes temsilcilerle iki görüşme yaptı. Görüşmeler sonucunda Çerkesler sonuna kadar savaşmaya karar verdiler¹⁴⁸. “Kendilerinden çok güçlü de olsa Rus ilerleyişi karşısında sessizce teslim olmaları beklenemezdi. Kendi aralarında dahi bağımsız yaşamaya **düşün** olan Çerkesler Rusya’ya kolayca teslim olması elbette mümkün değildi”¹⁴⁹. Hatta organize mücadele edebilmek için Çerkes devleti kurma girişiminde bile bulunuldu. Abzekh, Şapsıg ve Ubih temsilcilerinin katıldığı toplantıda devlet iktidarının üst organı olarak, başında Ubih Hacı Giranduk Berzeg’in bulunduğu 15 kişilik meclis seçildi... Çerkes devletinin kurulduğu Rusya, Osmanlı, Fransa ve İngiltere hükümetlerine bildirildi; fakat artık çok geçti”¹⁵⁰. Nüfus ve gücü azalmış Çerkes grupları bağımsız arayışlar içine düştüler. Aynı yıl içerisine Çerkes kavimlerinden “Abzekhler, Kafkaslar genel komutanı General Kont Yevdokümov’a haber salarak Farez çayını geçmemelerini aksi taktirde savaşa devam edeceklerini bildirdiler. Yevdokümov şu cevabı verdi: “*Ben Abzekhlerden barış ve iyi komşuluk istemiyorum, kayıtsız şartsız teslim olup itaat etmelerini istiyorum. Son dağlı benim gösterdiğim yere taşınıncaya kadar taarruzu sürdüreceğim*”¹⁵¹. Diğer yandan Batı Kafkasya’nın fethine ilişkin sunulan plana nihai onayı vermek ve durumu şahsen yerinde görmek için II. Aleksandr 11 Eylül 1861’de Kuzey Kafkasya’ya gelmişti. Bunu duyan Hacı Berzeg 50 kişilik bir heyetle 18 Eylül 1861’de Çar’a yazılı bir dilekçe sundu ve Çar’a, Rus yönetimine sağdık kalacaklarına yeminle söz vererek Çar’dan, kendilerini doğdukları yerlerden sürgün etmemelerini istediler. Çar’ın yanıtı oldukça sert ve acımasız oldu: ‘*Size düşünmeniz için sadece bir ay süre tanıyorum. Bir ay sonra Kuban boyunda size gösterilen yerlere taşınmayı kabul edip etmediğinizi Kont Yevdokümov’a bildireceksiniz veya Osmanlı ülkesine göç edeceksiniz*’ dedi”¹⁵². İşte bu yanıt ‘Büyük Çerkes Sürgünü’nün bir tür manifestosudur. Bu süreci 30 Mayıs’ta “Lord Nepir, dönemin İngiltere dış işleri bakanı olan Kont Russell’e şu bilgiyi geçmektedir: Geçen yıl imparator bir heyet kabul etti. Topraklarında kalmak istediler ve barış içinde yaşamaya, Rusların iyi komşuları olarak nasıl davranmaları gerekiyorsa öyle davranacaklarına söz verdiler. Söylendiğine göre imparator, onların haince geleneklerini ve onları koşullara uydurmanın zorluğunu göz önünde bulundurarak isteklerini reddetti ve onlara üç seçenek sundu: Savaş, Kuban’a yerleşmek veya Türkiye’ye göç etmek. Fakat onlar savaşı seçtiler ve silahın başarısı onlardan yana olmadığından, şimdi yüce gönüllü Müslüman devletini (yani Osmanlı c.a.) Rus hükümetine tercih ediyorlar. Ardı arkası kesilmeyen Çerkes göçmenlere cesaret veren Türkler de birçok bakımdan bu sonuca yardımcı oldular”¹⁵³.

Tüm ümitsizliğe rağmen, özellikle “Şapsıg, Ubih ve Abzekhler arasında 1861-62’de yeni ve son bir direnişin başlamasına neden oldu”¹⁵⁴. Halk son nefesine kadar direniyor, mücadele ediyor, savaşıyor, artık kurtuluş imkanı kalmayınca teslim oluyordu. “Köy yerleri teslim olduktan sonra tutsak edilenleri Rus askerleri tümüyle öldürüyordu”¹⁵⁵. Bazen subaylar

¹⁴⁸ Raşad Tuganov, Rusya ve Avrupa Basınında Çerkes Sürgünü, s. 47.

¹⁴⁹ Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876, s. 37.

¹⁵⁰ Raşad Tuganov, Rusya ve Avrupa Basınında Çerkes Sürgünü, s. 47.

¹⁵¹ Barasbi Bğajnokov, Çar II. Alaksandr’ın Abzekhlerle Görüşmesi, Murat Papşu (ter.), Mir Kultur (Kültür Dünyası) (Nalçik: Elbrus Yayınları 1990)_ aktaran Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 97; Semen Esadze, Çerkesya’nın Ruslar Tarafından İşgali, Murat Papşu (ter.), (Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 1999).

¹⁵² Almir Abrec, Size Bir Ay Süre Tanıyorum, Cevdet Hapı (ter.), Kafdağı Dergisi, Sayı: 43-46 (Ağustos 1990-Ocak 1991, s26; Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, fon 38, sıra 30/286, Fihrist 870, dosya 19, s. 9-11_ Kasumov, 1995:245 içinde.

¹⁵³ Russki Invalid 5 Haziran 1864, No: 125, s.2-3_ aktaran Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 61-62; bu yazışmanın tamamı için bkz.: PRSCET, Belge no:13.

¹⁵⁴ V. V. Pokshishevskiy, Geography of Prerevolutionary Colonization and Migration Processes in the North Caucasus, Soviet Geography, Cilt.xxv, 1984, s. 516.

¹⁵⁵ Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 97-424, 17 Mart Aralık 1864 Dickson’dan Russel’e bir yazı_ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 35 içinde.

son çözüm için Çarın kardeşini bekliyorlar, son çözümü ona adeta bir gösteri şeklinde sunuyorlardı. Herkes yerini alıyor ve bu silahsız, savunmasız kendini koruyamayacak halkı öldürüyorlardı. Artık savaş, soykırıma, vahşete dönüşmüştü”¹⁵⁶. O zamanlar Rus Ordusu’nda asker olan S. Duhovski sonra gelişen olayları anılarında şu şekilde anlatmaktadır: *Süre dolunca birlikler Mahopse nehrine kadar ilerledi. Müfrezeye iki kol halinde ilerliyordu. Bir kol Aşşe Nehri’nin alt kolları boyundaki köyleri ateşe verdi. Orada buldukları köylüleri malları ile dışarı çıkardılar. Birçok Şapsıg müfrezesinin ilerlemesini görerek aileleri ile birlikte dağa kaçtı... Bu şekilde, hareketin ilk üç gününde ikinci sıra dağlarla deniz arasındaki bütün köyler yakıldı”¹⁵⁷.*

Bu ara Rusya serfliği kaldırma planları yapıyordu. Taktik gereği 1861 yılında bu reformları derhal devreye soktu. Kısa sürede bu reformlar Kafkasya’da kendini gösterdi. Çerkeslerin toplumsal örgütlenme yapısında serf-bey (Pşıl ile Pışı-work) ilişkisinin önemli bir yeri vardı. Daha doğrusu toplumsal yapı ve örgütlülüğün sağlamlığı bu ilişki üzerine kurulu idi. Bu reformlar serflere-köylülere özgürlük getiriyordu fakat toprak vaat etmiyordu. Bir taraftan köylülerin eski feodal ilişkisi çözülürken diğer taraftan da onları topraksız bırakıyordu. Önemli bir köylü nüfus köylerini terk ettiler. Bazı Beylerin göç etmesi üzerine de Çerkesya’nın bağımsızlık mücadelesi onların sırtında kaldı.

İstanbul’a sürülenler ise, hallerinden hiç de memnun değildi ki, o dönemin genel atmosferini yansıtan bir de ağıt yakmışlardı: Yıstanbılak’ue (İstanbul’a Sürüyorlar Bizi). Kıtalarının son mısraları ‘*heyhat, vatan elden gidiyor*’ diye biten bu ağıt hala Çerkeslerin hafızalarında yaşamaktadır. Bu mısralar aynı zamanda Çerkesler için bir dönüm noktasını da ifade etmektedir.

Çerkesler Balkanlarda:

Özellikle, Osmanlı Hükümetinin sosyal stratejik beklentileri Çerkes göçmenlerden **yaralanabileceği** fikrine kapılmasına neden oldu. Örneğin İngiliz Hükümetinin de önerilerini dikkate alan Osmanlı İmparatorluğu Balkan eyaletlerinde yaklaşık 350-400 bin nüfusu belli yerlere, özellikle Hıristiyan köyleri arasında Tuna ve Balkan dağları boyunca bir hat oluşturarak köy yerleşim şeklinde iskan etti. Yerleşim yerlerinin özellikle büyük yol kıyılarında ve önemli dağ geçitlerinde bulunuyordu¹⁵⁸. Aynı sosyal strateji Osmanlı’nın diğer toprakları için de geçerli idi. Yani “Osmanlı topraklarına Çerkeslerin yerleştirilmesi, fiziki yersizliklerin yanı sıra devletin ‘İskan Politikası’ nedeniyle dağınmış olmuştur. Bu yüzden Dobruca’dan Kosova’ya, Nablus’tan Kuneytra’ya kadar birçok ücre yerleşim yerlerine dağıtılmıştır”¹⁵⁹. Diğer yandan Rusya’nın baskısı da etkili oldu. Örneğin “1859-1865 artası yapılan göçlerde Çerkesler, genellikle Anadolu esas alınarak Sivas ile Tokat arasına iskan edilmişlerdi”¹⁶⁰. Yani Osmanlı topraklarına göç edenler “zorunlu bir iskan politikasına tabi tutuldular. Özellikle 1860’lı yıllardan itibaren yoğun olarak Osmanlı topraklarına akın eden Çerkesler, merkez kaç kuvveti olma özelliğine sahip unsurların bulunduğu yerlerde iskan edildiler”¹⁶¹. Özellikle, Balkanlarda olduğu gibi, “Hıristiyan çoğunlukta bulunduğu

¹⁵⁶ Kemal Karpat, 21 Mayıs Sürgünü, s. 13.

¹⁵⁷ Voyenni Sbonik (Askeri Külliyyat), 1866, No:12, s. 288_ aktaran Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 128.

¹⁵⁸ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 261; Bedri Habiçoğlu, Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler, s. 32, Berzeg, 1996: 152-153; Marc Pinson, Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili After the Crimean, Etudes Balkaniques, 1972, No:3) s.71-85.

¹⁵⁹ Süleyman Erkan, Sürgün Olgusuna Analitik Yaklaşım ve Çerkes Sürgünü Örneği, s. 9.

¹⁶⁰ Merkezi Devlet Arşivi, fon 450, Dosya 533, sayfa 52_ aktaran Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 265.

¹⁶¹ Ayhan Kaya, Diasporda Çerkes Kimliğinin Dönüşümü: Değişen Sosyal Konjonktür Karşısında Yeniden Tanımlanan Etnik Sınırlar.

bölgelere”¹⁶² ve bir de “yokluğun bütün felaketlerine ve sıkıntılara maruz kalmış bu kadar çok insan bir yerde toplanırsa çabucak memnuniyetsizlik ve isyan çıkar diye dağıtık yerleştirildiler.. Trabzon’da ve diğer yerlerde karaya çıkan halk arasında bu tehlikeye işaret eden belirtiler de ortaya çıkmıştı”¹⁶³. Bu yüzden hiçbir Çerkes grubu yerleşeceği yerleri kendi inisiyatifleri ile seçmediği”¹⁶⁴ gibi “Çerkes beyleri kabilelerinden ve birbirlerinden ayrı olarak yerleştirildiler. Böylece yurt ve beylerinden mahrum kalan ve yerleştirilmek üzere küçük gruplar halinde parçalanmış Çerkesler, belirli bir müddet sonra yerli halkla uyum sağlamışlardır”¹⁶⁵.

Diğer yandan “Rusya sürgüne tabi tuttuğu Çerkes ulusunun peşini sürgünde de bırakmadı, Kafkasya’ya yakın Osmanlı topraklarına yerleştirilmelerine şiddetle karşı çıktığı gibi, 1864 sürgününde Balkanlara yerleştirilen Çerkesler ikinci bir kez daha Ruslar tarafından sürülmüşlerdir”¹⁶⁶. Bu iş için Ruslar 23 Aralık 1876 İstanbul (Tersane) Konferansında Rumeli’nde Çerkeslerin iskan edilmemesi kararını çıkarttılar. “Avrupa devletleri de bu isteği desteklediler”¹⁶⁷. “13-17 yıldır Balkanlarda bulunan Kafkasyalıların”¹⁶⁸ “büyük bir kısmı, neredeyse tamamına yakını 1877’den sonra tekrar Anadolu’ya ve Suriye’ye nakledilmişlerdir”¹⁶⁹. Aydemir’e¹⁷⁰ göre tekrar yerlerinden edilen bu nüfus 300 bini buluyordu. Balkanlarda Çerkeslerin boşalttığı yerlere derhal Hıristiyanlar yerleştirildi. Örneğin “Osmanlı idari kayıtlarına göre”¹⁷¹ 1879’da Aziziye köyünde Çerkeslerin terk ettikleri yerlere Plevne ve Sofya göçmenleri yerleştirildiler”¹⁷².

Ruslar Çerkeslerin vatanlarından sürülmelerini düzenlemek amacıyla 10 Mayıs 1862’de bir komisyon oluşturdular”¹⁷³. Resmî olarak Kafkasya’dan yerli halkların Osmanlı topraklarına sürülmesi, 1862 yılında işte bu Kafkas Komisyonu’nun konuyla ilgili kararı onayladıktan sonra, askeri ve siyasi bir önlem olarak uygulandı”¹⁷⁴. Bu dönemden sonra da artık Çerkesler için ölüm kalım savaşları başladı. Çar döneminin Şoven tarihçisi R. A. Fadayev gelindiğinde bu döneme ilişkin olarak 1865’te şöyle yazdı: “Çerkes toprakları devlete lazımdı, onların kendilerine ise hiç gerek yoktu”¹⁷⁵.

Bu karardan sonra, Çarın orduları işgal edilen topraklardaki halkları planlı bir şekilde ve bir daha toparlanamayacak şekilde toptan yok etmeye, imha etmeye başladılar ve yerlerine Rusları veya tetikçileri Kazakları yerleştirmeyi yoğunlaştırdılar. Öyle ki, Adigeleri köy ve topraklarından çıkararak ordu birlikleri, yaşanan yeleri, ekinleri ve bahçeleri imha ediyor, geri dönüş için hiçbir şey bırakmıyordu. Örneğin “Rus birlikleri Abzekh köylerinde Tuba’yı ele geçirmesi üzerine, köy yerlileri kendilerine teslim olup tutsak edildikten sonra tümünü öldürdüler. Kurbanlar arasında gebeliği ilerlemiş iki kadın ve beş çocuk da bulunmakta

¹⁶² Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 132; Arsen Avagyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye’nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler, s. 32.

¹⁶³ Moskovskiye Vedomoti, 5 Mayıs 1864, no:99, s.3_ aktaran M. Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 53.

¹⁶⁴ Marc Pinson, Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili After the Crimean, s. 83.

¹⁶⁵ Kemal Karpat, Otoman Population 1830 1914: Demographics and Social Characteristics, s. 75.

¹⁶⁶ Süleyman Erkan, Sürgün Olgusuna Analitik Yaklaşım ve Çerkes Sürgünü Örneği, s. 9.

¹⁶⁷ Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876, s. 207.

¹⁶⁸ Mustafa Saadet, Balkanlarda Çerkes İzleri, Nart Dergisi, Sayı: 38 (Temmuz-Ağustos 2004), s.49.

¹⁶⁹ Bedri Habiçoğlu, Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler, s. 162.

¹⁷⁰ ²² İzzet Aydemir, Göç: Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi, s. 137.

¹⁷¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Tasnifi-Dahiliye; No: 658379, 8 Mayıs 1882.

¹⁷² Nedim İpek, Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri: 1877-1890 (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1994), 16. Dizi, Sayı.73, s. 176.

¹⁷³ Tığhugen Qumuqu, Yıstanbık’ue Kafkas Savaşlarının Sonucudur, Fahri Huvaj (ter.), Kafdağı Dergisi, Sayı: 43-46 (Ağustos1990-Ocak 1991) s.17.

¹⁷⁴ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 241.

¹⁷⁵ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 241.

idi”¹⁷⁶. Albay Şarapa o dönemi şöyle anlatmaktadır: “General Bigiç’in komutasında bizim birlikler çekirge sürüsü gibi dağlı köylere saldırıyorlardı. Darı, mısır, buğday ve çavdar tarlaları topların, atların ve askerlerin altında ezilip imha ediliyordu, köyler alev alev yanıyor, duman ormanlara kadar yükselerek her tarafı sarıyordu”¹⁷⁷. Kafkas-Rus savaşlarını yerinde izleme olanağı bulan Fransız asıllı gezgin Dumas¹⁷⁸ ise şahit olduğu bir olayı şöyle tarif ediyordu: “Bir kazak savaşçı, bir dağlıyı öldürmekle kalmıyor, cesetlerin kellerini de koparıyordu. Bunu gören diğer Kazaklar ise vahşi bir şekilde bağıyordu”. Bu durumu İngiltere kraliçesine yazdıkları bir dilekçe de açık açık dile getirmişlerdi. Dilekçede Rus askerlerinin ellerine düşen çaresiz kadınları, yaşlıları ve çocukları koyun boğazlar gibi kestikleri; kestikleri başları süngüleriyle kekle oynar gibi oynadıkları; uygar ve insanlık dışı anlatılması güç bir zulüm ve baskı uyguladıkları”¹⁷⁹ yazılmıştı.

Çerkeslerin nasıl top yekun imha ve sürgün edildiklerini bir başka askeri anı şu şekilde kayda geçirilmişti: “Savaş son derece amansızca cereyan ediyordu. Biz geri dönülmesi imkansız bir tarzda ve askerlerin bastığı her toprak parçasını son ferde kadar Çerkeslerden temizlenerek adım adım ilerliyorduk. Kar erir erimez ve ağaçlar yeşermeden önce yüzlerce köyleri ateşe veriyorduk. Ekinler atlara yediriliyor veya çiğnetiliyordu. Köy nüfusu gafil avlandığı taktirde, derhal asker korumasında en yakın Kazak köyüne götürülüyor ve daha sonra Türkiye’ye sevk ediliyordu. Bizim yaklaşımımız sırasında boşalan kulübelerde çoğu zaman masanın üzerinde içinde kaşığı ile beraber henüz soğumamış lapaya, üstünde iğne takılı tamiri yarıda kalmış elbiselere, döşemeye yayılmış bir şekilde bırakılan çeşitli çocuk oyuncaklarına rastlıyorduk. Fakat bezen askerlerimizin canavarlığa kadar varan hunharca hareketler de yapıyordu”¹⁸⁰. Yine, 1 Aralık 1863 The Free Press’te Fransızca olarak yazılmış bir haberine göre, gözleri oyulmuş yaşlı bir erkek cesedine şu sözcükler içeren bir hafta iliştilmişti¹⁸¹: “Git, temsilcilerinle buluş, Paris’te iyi göz doktoru bulabilirsin”.

“1862-1864 Çerkasya’nın can çektiği yıllardı. Daha fazla direnmek faydasızdı ve Çerkeslerin önlerinde iki seçenek buluyordu: Kuban’ın sol kıyısına yerleşmek ya da Osmanlı’ya gitmek. Çerkesler ikincisini seçtiler”¹⁸². Zaten Ruslar Çerkeslerin vatanlarından sürülmelerini düzenlemek amacıyla bir komisyon oluşturmuşlardı.

Rusya, göçmenlerin dönebileceğinden korkuyordu. Çünkü dağlılara orada dini duygulara kapılarak Rusya’ya karşı düşman oluyorlardı. Böylece Osmanlı ile Rusya arasında göç resmi bir çerçeve aldı. Çar hükümeti 1962 tarihinde de Kafkasya’dan göç etme kararı çıkardı”¹⁸³. Diğer yandan zaten “Osmanlı misyonerler tarafından göç teşvik ediliyordu”¹⁸⁴. Özellikle “gücü zayıflayan Osmanlı devleti, Kafkasyalılar ile bu gücünü takviye etmek istiyordu”¹⁸⁵.

Bu yaşanan olaylardan sonra, Fransa, İngiltere ve onlara boğazına kadar borçlu Osmanlı devletinin Kafkasya siyasetleri ani bir sapmayla Çerkeslerin aleyhine döndü. “İstanbul’da

¹⁷⁶ Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 97-424, no:2 17 Mart Aralık 1864 Dickson’dan Russel’e bir yazısı_ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 35 içinde; PRSCET, Belge no: 4.

¹⁷⁷ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 248.

¹⁷⁸ Alexander Dumas, Kafkasya Maceraları, Sedat Özden (ter.), (İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, No.3, 2000), s. 48,67.

¹⁷⁹ Bkz.: PRSCET, Belge-3’ün eki.

¹⁸⁰ Russkaya Starina, cilt 22, 1878, s.249_aktaran Barasbi Baytugan, Kuzey Kafkasya (1917-1970), s. 9.

¹⁸¹ Çerkeslerin Sürgünü, Kafdağı Yayınları, no:3, 1993, s.11.

¹⁸² Raşad Tuganov, Rusya ve Avrupa Basınında Çerkes Sürgünü, s. 49.

¹⁸³ Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, fon 450, Dosya 64, sayfa 26_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 258 içinde.

¹⁸⁴ V. V. Pokshishevskiy, Geography of Prerevolutionary Colonization and Migration Processes in the North Caucasus, s. 516.

¹⁸⁵ Osman Çelik, İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya, s. 19.

Çerkeslerin Kafkasya'dan çıkarılmasına karşı çıkan Çerkes paşalar safdışı edildiler"¹⁸⁶. "Fransa imparatoru 3. Napolyon 5 Kasım 1863'te Polonya ve Kuzey Kafkasya aleyhinde bir konuşma yaparak Rusya işgaline arka çıktı"¹⁸⁷. "İngiltere ise Rusya'nın işgalini onaylar bir şekilde tarafsızlığını açıkladı"¹⁸⁸.

1863 Baharına doğru Kubanötesi toprakları yerli nüfustan büyük oranda arındırıldı ise de köylüler daha dağlık bölgelere çekilerek mücadeleyi sürdürdüler. Öyle ki, 1864 Mayısında Kafkas Savaşlarının bittiği ilan edilse de 1865'e kadar birçok Çerkes mücadelesini sürdürdü¹⁸⁹. Bu yüzden 10 Kasım 1863 tarihinde Kafkasya Ordusu Başkumandanının harbiye vekiline şu mesajı geçmek zorunda kaldı: "*Batı Kafkasların fethi ile ilgili plan açısından şimdi de kıyı şeridini temizlemeliyiz*"¹⁹⁰. Belge niteliğindeki bu mesaj, Kafkasya'da Ruslar tarafından yürütülen etnik temizleme hareketının bir süre daha devam edeceğinin belgesidir.

Kafkas-Rus Savaşı'nın son aylarında Rus Ordusu'nun Şapsığ ve Abzekh köylerinin büyük kısmını yaktığını ve halkı yerlerini terk etmeye zorlandığını askeri anılardan öğrenmek mümkündür. "Köyler çoğunlukla kışın ve ilkbaharın başında yok edilmiştir. Çünkü barınaksız kalan halkın koşulları o zaman daha ağır olmuş ve bu, direnişlerini kırmaya yardımcı olmuştu. Sonunda binlerce kadın, çocuk ve yaşlı açlıktan, soğuktan, hastalıktan ölüme mahkum edilmiş, fakat onların ölümü Kafkas-Rus Savaşı'nın sonunu yakalamıştır"¹⁹¹. O zaman Rus Pşeha Müfrezesi'nde asker olan İ. Drozdov, izlenimlerini anılarında şöyle anlatıyor: "*Yolda gözümüzün önünde arz eden sarsıcı manzara şöyle idi: Oraya buraya dağılmış ve köpekler tarafından parçalanmış, yarı yenmiş çocuk, kadın ve yaşlı cesetleri... Açlıktan ve hastalıktan tükenmiş, zayıflıktan bacaklarını zor kaldıran, bitkinlikten düşen ve aç köpeklerle canlı canlı yem olan göçmenler... Bu ölçülerde ve böyle sefalete insanlık nadiren şahit olmuştur*"¹⁹².

Bu şekilde ölüme yenik düşenlerden arta kalanlar hayatta kalmak için çok hızlı bir şekilde yerlerini yurtlarını terk ettiler. Diğer taraftan da Osmanlı Hükümeti "İslam dinine mensup nüfus kazandığını ve bununda Türk ordusu için kazan olduğunu"¹⁹³ düşünerek bu göçü özendiriyordu. Beklenen son da gerçekleşmeye başladı. "30 Nisan 1864'te Trabzon'da bulunan bir muhabir '*Çerkes kabilesi Ubıhların göçü başladı. Geçen hafta 34 gemiyle 18 bin Çerkes geldi... Bu gemilerin büyük bir kısmında gerekenden iki kat fazla yolcu bulunuyordu ve bu yüzden yolculuk sırasında sıkışıklık yüzünden ezilerek 134 kişi öldü... Çerkesler korkunç felaketler yaşıyorlar. 50 bin kadarı gömüldü. 60 bin göçmen açık havada veya şehrin sokaklarında yatıp kalkıyorlar*"¹⁹⁴ diye haber geçti.

Kısa bir süre içerisinde "Kafkas sıra dağlarını aşan on binlerce dağlı, bütün mallarını ve mülklerini bırakarak Anapa, Novorossiysk, Tuapse, Soçi ve diğer limanlara birikti. Karadeniz'in Kafkasya kıyısına yüzlerce gemi doldu. Rus ve Osmanlı gemileri aralıksız olarak göçmen taşıdılar. Fakat gemiler yetmedi. Kıyıda aylarca bekleyen gruplar vardı ve

¹⁸⁶ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 173.

¹⁸⁷ Kafkasya kültür dergisi, 1970 Özel sayı, s.:76.

¹⁸⁸ Herald Tribun, 7 Temmuz 1864.

¹⁸⁹ Rusya Dış Siyaset Arşivi, Baş Arşiv Fonu, 1-9, Sıra 8, dosya 2, sayfa 217_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 247 içinde.

¹⁹⁰ Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, fon 1, sıra 1, dosya 26643, sayfa1_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 251 içinde.

¹⁹¹ Murat Paşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 108.

¹⁹² Kavkazski Sbornik (Kafkas Külliyyatı, Tiflis 1887, cilt:2, s. 456_aktaran Murat Paşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 132.

¹⁹³ PRSCET, Belge no: 10.

¹⁹⁴ Russki İnvaid, 26 Mayıs 1864, no: 117, s.14 ve 23 Eylül 1864 n:10, s.5_ aktaran Murat Paşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 56-57 içinde.

halleri çok perişandı. Yiyecekleri olmadığı gibi sokaklarda barınıyorlardı¹⁹⁵. “Sahilin gemilere binmek için biraz uygun olan bütün noktalarına birkaç bin aileden oluşan büyük halk kalabalıkları yığıldı... Kıyıya gelen her göçmen grubunu sıkı bir incelemeden sonra üç gruba ayırdılar. Hali vakti olanlar kendi hesabına gönderiliyordu. Diğerlerine kendi paralarına ilave olarak para veriliyordu. Yoksullara ise hazine hesabına taşınıyordu. Bir ailenin durumunu belirlemek için ise genellikle yanlarında bulunan mal varlığın bakılıyordu”¹⁹⁶. “Sahilde bindikleri gemilerin bir kısmı o kadar çok kişi aldı ki, battı; örneğin 2 bin yolcu ile yola çıkan Spinks gemisi batınca 200 kişi kurtulabildi”¹⁹⁷.

Samsun ve Trabzon ana çıkış limanlarıydı, bu limanlara gelenler hastalığa tutuldu; yine İngiliz Raporlarına göre her limanda 200-250-300 kişi her gün ölüyordu”¹⁹⁸. “28 Nisan 1864’te bölgede bulunan Times muhabiri ‘*bu taliksizlerden 27 bini son derece kötü durumda Trabzon’a geldiler*’ diye haber geçti. “Yine başka bir haberde ‘*gemiyle gelen 600 Çerkes’den üç veya dört günlük yolculuktan sonra 370’i karaya ulaşabildi. Fırtınalı havada Karadeniz’de yolculuğun bütün sıkıntılarına katlanan çocuklu kadınların en temel ihtiyaç maddeleri bile yoktu; bebeklerini elbiselerinden kopardıkları parçalarla sarıyorlardı. Güverteler ölümler ve can çekişenlerle dolu. İşte Karadeniz sularında şimdi her gün yaşanan manzara bu*”¹⁹⁹ diye yazdı.

Açlık, soğuk ve salgınlardan binlerce insan ölüyor ve adeta bir can pazarı yaşanıyor. O döneme tanık olan ve Çar yönetiminin askeri sömürgeci işgaline hak veren A. P. Berje bile şöyle yazdı: “*17 bin dağlının toplandığı Novorossiysk koyunda gördüklerimi unutmuyacağım. Hıristiyan olsun, Müslüman olsun, ateist olsun onların durumlarını görenler mutlaka çöker ve perişan olurdu. Ruslar, Çerkeslere hayvanlara bile yapılmayacak şeyler yaptılar. Şu gördüğüm olayları kağıda gözyaşım damlamadan nasıl yazacağım? Kışın soğunda, kar, yağmur altında, evsiz, yiyeceksiz ve elbisesiz bu insanları tifo ve çiçek hastalığı da durumlarını iyice kötüleştiriyordu. Anasız kalmış bebekler ağlaşıyor, aç bebekler ölmüş annelerinin göğüslerinden anne sütü arıyorlardı; genç bir Çerkes kadını paçavralar içinde, açık havada, ıslak toprağın üzerinde iki yavrusu ile birlikte uzanmış, biri ölüm öncesi çırpınışlarla yaşamla mücadele veriyor, diğeri ise soğuktan kaskatı kesilmiş annenin göğsünden açlığını gidermeye çalışıyor. Binlerce insan göz önünde ölüp tükeniyordu ve böyle manzaralara sık sık rastlanıyordu*”²⁰⁰. Yine o dönem olaylara bizzat katılanların anlattıklarına bakılırsa göçmenlerin on binlercesi yolda açlıktan, soğuktan ve hastalıktan ölmüşlerdi. “Trabzon’daki Rusya elçi yardımcısı Moşnin, 28 Aralık 1863’te Kafkasya Hattı Karargahı Komutanı Kartsev’e günde 40-60 kişinin öldüğünü, sadece Samsun’da 60 bin Çerkes’in gömüldüğünü yazmaktadır”²⁰¹.

Trabzon’daki Rusya Konsolosu Moşni ise şöyle yazdı: “*Sürgünden beri 1864’ün 10 Haziran tarihine kadar Trabzon ve Havalisinden 247 göçmen geçmiştir. Yaklaşık üç sene içinde ölü sayısı 19 bin olmuştur. Bölgede 63.190 göçmen kalmıştır. Tifo ve çiçek yüzünden*

¹⁹⁵ Osetya Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, fon 12, Sıra 6, Dosya 282, sayfa 5_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 251 içinde.

¹⁹⁶ Russki İnvaid, 30 Eylül 1864, No: 206, s.1-2_ aktaran Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 65.

¹⁹⁷ Kemal Karpat, 21 Mayıs Sürgünü, s. 13.

¹⁹⁸ Cahit Tutum, 1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler, Kafdağı, Sayı 33-36 (Ekim 1989-Ocak 1990) s. 83; Kemal Karpat, 21 Mayıs Sürgünü, s. 13.

¹⁹⁹ Moskovskiye Vedomoti, 5 Mayıs 1864, no:99, s.3_ akt. Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 52.

²⁰⁰ “Vıseteniye Gortsev s Kavkaz (Dağlıların Kafkasya’dan Sürgünü) Russkaya Starina Dergisi, St. Petersburg Şubat 1881, cilt 33, no 22, sayfa 362-363_ Tuğan Kumikov, Çerkeslerin Türkiye’ye Sürgünü, s. 32_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 251_ Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 75_ Avledin Dumanış, Çerkes Kültürü Üzerine Etüd, s. 147 içinde.

²⁰¹ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 31.

*çocuk ölümü fazladır*²⁰². “Samsun ve Sinop gibi diğer limanlarda karaya çıkmış olanlar da yüksek oranda ölüm yazgısını paylaştılar. Göçün en yoğun olduğu zamanlarda Samsun’da günde 50 sığınmacı ölmekte idi”²⁰³. “Osmanlı belgelerin göre ise, bu ölümlerin büyük çoğunluğu 0-30 yaş arasındaki çocuk ve gençlerden oluşmakta idi”²⁰⁴. “Bir başka kaynağın tahminine göre yarım milyon kişinin beşte biri aşırı yüklenme ve tifüs sonucu teknelerde ölmüştü”²⁰⁵. O yüzden bu teknelere o dönemde ‘*yüzen mezarlar*’ adı verilmişti. Öylesine korkunç dramlar yaşanmakta idi ki, bugün ancak sinemalarda izleyebileceğimiz olaylar yaşandı. Örneğin, “ölü çocuğu günlerce saklayıp ninnilerle uyutur gibi yapan, ama kokan çocuk kucağından sökülüp denize atılınca, bir an bile düşünmeden kendini onun ardından azgın dalgalara fırlatan Kafkasyalı anne”²⁰⁶. Bunun gibi nice örnekler anlatılır. Bu yüzden “o yolculukta sağ kurtulup yüz yaşına kadar Anadolu’nun bir dağ köyünde yaşayan bir Çerkes ninenin yaşamı boyunca bir kez bile olsun balık yemediği”²⁰⁷ söylenmektedir.

Rusya içinde onlara düşman olanların sayısında bir azalma olacağı endişesiyle İngiltere ve Fransa göçü durdurmak istedi, fakat etkili olamadı. 1864 Nisan’ında Çerkeslerin toplu göçü ile ilgili olarak Osmanlı ve Rusya arasında yapılan görüşme neticesinde Osmanlı, İmparatorluk topraklarında Müslüman nüfusun Hıristiyan nüfusa oranla arttırma kaygısıyla bu Müslüman-Çerkes göçünü benimsedi fakat; “Osmanlı makamlarının Çerkes göçmenleri topraklarının en zayıf ve kritik bölgelerine yerleştirerek gelecek savaşlarda Osmanlı İmparatorluğunun nöbet erleri gibi kullanacağı”²⁰⁸ endişesiyle Ruslar, Osmanlı makamlarının göçmenleri Kafkasya sınırından uzak olmak şartıyla imparatorluğun her yerine iskan edebilecekleri belirtti. “Osmanlı Hükümeti ise, Çerkeslerin yerleştirilmesiyle Rumeli ve Anadolu’da Müslüman nüfusu arttıracığını ve ordu için nitelikli savaş gücü sağlayacağını düşünüyordu”²⁰⁹ ki, daha sonraları Balkanlardaki Çerkesler tekrar yerlerinde edildiler.

“1864 yılı Mayıs ayının 20’sine gelindiğinde Çarlığın 4 ayrı ordusu Ubih bölgesinin Soçi yakınlarındaki kıyıda 50-60 km içeride, Mzımta nehrinin sağ kıyısında bulunan Kbaada Vadisi’nde buluştular. Bir gün sonra 21 Mayıs 1864’te bu dört ordu birleşerek Kafkasya’yı boşaltmanın şenliğini yaptılar, savaşın sonunun ilan edip Çarlık döneminin zaferi olarak andılar. Fakat aynı tarih bugün Çerkeslerin sürgünün yıldönümü olarak andıkları tarihtir”²¹⁰. “27 Temmuz 1864’te de Kafkasya Genel Valisi Mihail, 1567 yılında Çar VI. Ivan’ın başlatmış olduğu Kafkas-Rus Savaşlarının bittiğini belirten belgeyi imzaladı”²¹¹. Yine de “Rus birlikleri halkı yaşadıkları topraklardan sürmek için dağlara hareket düzenlediler. Coğrafik koşullardan yararlanan halk ne Laba’ya (*Rusya içler, c.a.*) ne de Türkiye’ye göç etmek istemeyerek şiddetle direndiler. Bunun üzerine köyler, ekinler ve yiyecek stokları yok edildi”²¹². Yani, Ruslar, “Çerkesler için kendi köylerinde yaşam sürdürmeyi olanaksız kılacak bir saldırı ve zulüm dizisine başvurdular. Bu göçe zorlamanın klasik yöntemi idi: Evleri,

²⁰² Rusya Dış siyaset arşivi, Baş Arşiv Fonu 1-9, Sayı 8, dosya 19, Sayfa 127_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 269 içinde.

²⁰³ Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 97-424, 21 Aralık 1863 Stevens’dan Russel’e bir yazısı_ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 39 içinde; PRSCET, Belge no: 15.

²⁰⁴ Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876, s. 181.

²⁰⁵ Marc Pinson, Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili After the Crimean, s. 82.

²⁰⁶ Çetin Öner, Şu Bizim Çerkesler, s. 71.

²⁰⁷ Çetin Öner, Şu Bizim Çerkesler, s. 72.

²⁰⁸ Rusya Dış Siyaset Arşivi, Baş Arşiv Fonu 1-9, Dosya 19, sayfa 26_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. içinde.

²⁰⁹ Kemal Karpat, The Eviction of the Circassian from Caucasus and the Balkans, and Their Stetlement in Syria, ‘The Third International Conferance on the History of Bilad Al Sham’da sunulan bir bildiri: Nisan 1980, Amman: The University of Jordan) s. 5, 19-24

²¹⁰ Anzor Kuşhabiyev, 21 Mayıs Sürgünü, s. 16; Murat Paşşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 11, 92.

²¹¹ Tuğan Kumikov, Çerkeslerin Türkiye’ye Sürgünü, s. 29.

²¹² Thamokov, 1990_ Murat Paşşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 110 içinde.

tarlaları yak, yık, kaçırmaktan veya aç kalıp ölmekten başka seçenek bırakma”²¹³. O zamanlar Rus Ordusunda asker olan K. Geys bu uygulamanın askeri bir strateji olduğunu anılarında şu şekilde dile getirmektedir: “Onlarla (yani Çerkes halkıyla) bütün hesapları bitirmenin en doğru ve hızlı yöntemi olarak ekinlerin kökünden yok edilmesi ve halkın varlığını sürdürmesine izin verebilecek her şeyin imha edilmesi... Bu yerlerde uygulanan savaş sistemi gerçekten en iyisi idi. Temel yiyecek kaynaklarının kıştan hemen önce yok edilmesi ve insansızlaştırılan çevrede satın alarak bile yiyecek elde etme imkanından mahrum bırakılması”²¹⁴. Yine bir başka asker S. Duhovski, bu strateji sayesinde halkın tamamen evsiz barksız, savunma için çaresiz ve büyük yiyecek sıkıntısı içinde kaldığını anılarında anlatmaktadır²¹⁵. Kont Lev Tolstoy ise bu tür olayları şöyle tarif ediyordu: “Köylere gece karanlığında dalıvermek adet edinilmişti; böylece, tam baskına uğramış olan kadınlar ve çocuklar kaçacak zaman bulamıyordu ve gece karanlığının örtüsü altında Rus askerlerin, ikişer, üçer evlere girmesini izleyen dehşet sahneleri öylesineydi ki bunları hiçbir görevli raporlarına almaya cesaret edemezdi”²¹⁶.

Savaşın resmen bittiği ilan edilmesine rağmen Kafkasya’da etnik temizlik hareketi devam etti ve adeta can pazarına dönüşen toplu sürgünler gerçekleşti. Bu ölüm kalım savaşında Çerkesler artık Rusların yanı sıra göçün ağır şartlarına, açlığa, hastalığa, soygun ve talana karşı da savaş vermek zorunda kaldılar. Örneğin 17 Ekim 1864’te Larnaka’dan (Kıbrıs) geçilen bir haberde sürgün mağdurlarının halleri şu şekilde tarif ediliyordu: “Halleri perişandı. Küçük üç gemi halinde 2718 kişiden sadece 1344’ü karaya çıktı; diğerleri ya ölmüş ya da ölüm döşeğinde gemilerde kalmışlardı. Hemen hemen hepsinin ölüm nedeni açlıktı. Hepsinin ayaklarında yaralar vardı; yaklaşık üç gündür hiç su içmemişlerdi. Yolcuların her gün 40 ile 50’si ölmüştü. Bu, karaya çıktıklarının dördüncü gününe kadar devam etti”²¹⁷. Yine “Çerkes mültecilerle tıka basa dolu bir buharlı gemi ise Larnaka’ya yaklaştırılmamıştı. Yüzen bir tabut gibi gözden yitip gitmişti Akdeniz’de. O gemideki 2100 Çerkes’in akıbetinin ne olduğu ise bugüne kadar öğrenilememiştir”²¹⁸. Larnaka Limanı’na yaklaştırılmayan Timova adlı gemi ise yolu değiştirilerek Antalya Limanı’na yönlendirilmişti²¹⁹. Yani farklı doğal koşullar ve açlık ve hastalıklar yüzünden Çerkes göçmenler büyük zayıat verdiler. “Varna’ya gemiyle götürülen 940 kişiden 46’sı yolda vefat etmesi,”²²⁰ Kıbrıs Adasında Larnaka limanına varan üç küçük gemide 2100 kadar Çerkes’ten en en az üç yüz kişi 32 günlük yol süresince yaşamını yitirmesi örneklerden sadece bir ikisidir. Hatta Larnaka yetkilileri ve Fransız Konsolosu, hasta göçmenleri bulaşma korkusuyla kıyıya almak istemedi. Manzara gerçekten akıl almaz derecede vahimdi”²²¹.

İşte bütün bu yaşanan olaylar neticesinde Kafkasya, Kafkasya’nın gerçek sahipleri olan Çerkeslerden arındırılmıştır. Örneğin “1864 yılından önce 1835’de Abhaz-Abazin (Abaza)

²¹³ Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 97-424, 10 Ekim 1863 Stevens’dan Russel’e bir yazısı; belge 881-1259 12 Nisan 1864 Bulwer’dan Russel’e bir yazı_ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 35 içinde.

²¹⁴ Voyenni Sbonik (Askeri Külliyat), 1866, No:5, s. 25, 28)_ Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 117 içinde.

²¹⁵ Voyenni Sbonik (Askeri Külliyat), 1866, No:11, s. 155)_ Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 121 içinde.

²¹⁶ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 34.

²¹⁷ Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 97-424, 5 Aralık 1864 Dickson’un Stuart’a bir yazısı_ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 41 içinde; Russki İnvaid’in haftalık eki; St Petersburg, 9 Kasım 1864, No: 40, s.1-2_ Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 71 içinde.

²¹⁸ Baturay Özbek, Çerkes Tarihi Kronolojisi , s. 157; Çetin Öner, Şu Bizim Çerkesler, s. 70.

²¹⁹ Rumeli’den Türk Göçleri, Belgeler, İstanbul’daki İngiltere Elçisi Layard ve Dışişleri Bakanı Salisbury arasında 523 ve 881 numaralı yazışmaları, cilt-2, sayfa 387, 536; Berzeg 1996: 139 içinde.

²²⁰ Russkaya Starina Dergisi, St. Petersburg 1882, cilt 33, sayfa 535_ Kasumov, 1995:270içinde.

²²¹ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 270.

nüfusu 128 bin 800 kişi olduğu²²², “1857’de 144 bin 546 kişi olduğu söyleniyordu. Bunların 80 ile 94 bin arası nüfus güneydeki Abhazya’da yaşıyorken geri kalanları Kuzey Kafkasya’nın daha dağlık bölgelerinde yaşıyordu. Oysa, 1866 yılına gelindiğinde toplam nüfustan geriye kalan 79 bin 190 kişi olmuştur²²³. Yani, Kafkas-Rus savaşları neticesinde bu grubun % 50’si Kafkasya’da etnik temizliğe maruz kalmıştır. Büyük Çerkes sürgününden üç yıl sonra dahi Abhazya’daki Abazalar rahat bırakılmadı. “Rus askerleri Abaza köylerine geldi evleri yıktı, sürüleri, hayvanları ve öteki malları gasp edip götürdüler, Abazaların elide ölmeyecek kadar bir şeyler kaldı”²²⁴.

“Aynı şekilde 1864 sürgününden önceki dönemlerde Adıgelerin nüfusu 1 milyondan fazla idi. Ama 1864 sürgününden sonra toplam 50 binden az kaldılar²²⁵. Bu nüfusun 418 bini sadece 1863-1864 yılları arasında yerlerinden edildiler²²⁶. “1858-1864 yılları arasında sadece Kuzeybatı Kafkasya’dan 398.955 kişi Osmanlı topraklarına göç ettirilmiştir. Bir tek yıl içerisinde, 1864’te 342.748 Adige yerlerinden olmuştur. 1865’te ise 106.795 Adige sürülmüştür²²⁷.

Rus Göç Komisyonunun raporlarına göre Karadeniz’in doğusundaki limanlarda 1858’den 1865’e kadar 493.193 kişi gönderilmişti. Fakat 10 binlerce kişi hiçbir kayda girmeden göç etmişti... Kuban Oblastı’nda 1 milyon yerli nüfustan geriye 1867’de 90 bin kişi kaldı... Bunlardan yalnızca 418.292 kişi 1863 sonbaharı ve 1864 yılı boyunca sürgün edilmişlerdi²²⁸. Total olarak, “Çerkeslerin %10’luk bir kısmı hariç tamamı yerlerinden yurtlarından sürüldüler”²²⁹.

“Dzidzaria’ya göre göç hareketinin artmasının asıl nedeni Çarlığın, Kafkasya’da hakimiyetini tipik askeri-feodal yönetimlerle güçlendirmesi çabasıdır” (Paşu, 2004: 38). Öyle ki, zor koşullar karşısında her şeyi göze alıp anavatanları Çerkeskaya’ya dönmek için İstanbul’daki Rus konsolosluğuna başvuran göçmenlere verilen cevap “*Dağlıların geri dönüşü söz konusu bile olamaz*”²³⁰ şeklinde oldu. Eğer “bu yasağa rağmen Kafkasya’ya dönüş yapan olursa müebbet olarak Rusya’nın iç kısımlarına sürülmeleri”²³¹ emredildi.

Bu denli yoğun göç karşısında Osmanlı devleti gerek mali gerek ise organizasyon açısından hazırlıklı değildi. Hatta göçün büyüklüğü Rus ve Osmanlı yetkililerinin beklediğinden fazla oldu. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu zor şartlara ilave olarak yeni sıkıntıları beraberinde getirirse de göç akını; devletin göçleri kontrol altına alarak uygunsuzlukları önlemeye çalıştığı görülmekle birlikte, insanlığa, devletin şanına ve halifenin bütün Müslümanların koruyucusu olduğu prensibine ters düşer düşüncesiyle de kesin bir şekilde yasaklama yoluna gidilmemiştir. Çünkü böyle davranmak, insanlığa, devletin şanına ve halifenin bütün Müslümanların koruyucusu olduğu prensibine ters düşerdi²³². Diğer yandan “bu göçlerin getirdiği iskan sorununu çözmek için ne yeterli finans ne de yönetim örgütünde uzman insan gücü vardı; bu nedenle kendi yörelerine gönderilen Çerkeslerin

²²² Feodro Feodoroviç Tornau, Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları, s. 95.

²²³ Yura G. Argun, Abhazya’da Yaşam ve Kültür, s. 19.

²²⁴ Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 97-424, No:13, 16 Mayıs 1867 Trabzon, Palgrave’dan Stanley’e bir yazısı_ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 36 içinde.

²²⁵ Anzor Kuşabiyeve, 21 Mayıs Sürgünü, Nart Dergisi, Sayı.21, (Mayıs-Haziran 2004), s.16.

²²⁶ Cevdet Hapi, Kafkasya-III (Tarihsel Nüfus ve Koloni Dönemi), Kafdağı, (Sayı.31-32, 1987), s. 11.

²²⁷ Merkezi Devlet Arşivi, fon VUA, Dosya 6696, sayfa 270-271_ Kasumov, 1995: 255.

²²⁸ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 31, 29.

²²⁹ Avledin Dumaniş, Çerkes Kültürü Üzerine Etüd, s. 146.

²³⁰ Rusya Dış Siyaset Arşivi, Baş Arşiv Fonu 1-9, Sayı 8, dosya 19, Sayfa 188_ Kasumov, 1995: 276.

²³¹ Osetya Cumhuriyeti Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi, Fon 12, Sayı 5, Dosya 20, Sayfa 27_ Kasumov, 1995: 277.

²³² Bedri Habıçoğlu, Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler, s. 106.

derdine derman olma işi yerel birimlere havale edildi"²³³. Sonunda "İstanbul'a daha fazla göçmen gönderilmesi yasaklandı ve onların Anadolu'da tutulmasına karar verildi. Trabzon ve çevresinde 247.000'e yakın insan yerleştirildi. Bunların 19 bini öldü. Samsun ve çevresine 100 bin kişi yerleştirildi. Ölüm oranı yaklaşık günde 20 kişi idi. Tifüs salgını insanları kırıyordu"²³⁴. Bu yüzden "İstanbul'a sokulmayıp Akdeniz'e doğru pas geçirilen iki gemiden bir Antalya Limanı'na demirleyip boşaltılırken, ikincisine izin verilmemiş ve tıka basa Çerkes sürgünlerinin dolu olduğu bu geminin akıbeti de kesinlik kazanamamıştır"²³⁵.

Çerkesler Trabzon'a gelirken, kendileri ile birlikte tifüsü de getirmişlerdi; koşullar bir aralık öylesine kötüleşti ki bütün halk kentten kaçtı"²³⁶. Korkudan fırıncılar bile fırınlarını kapatıp kenti terk ettiler"²³⁷. Osmanlı Hükümeti, salgınların yayılmaması için özel kamplar kurarak göçmenleri burada tuttular. Trabzon'daki Akçakale kampı böyle bir ölüm kampı idi. Buradaki mağdurlar fazla eklemek için bazen cenazeleri saklıyorlardı. Çünkü kişi başına eklemek veriliyordu. Sarıdere, Sinop, Samsun ve Giresun kamplarında da durum vahim ve feci idi"²³⁸.

Kafkaslı göçmenlerin içine düştüğü bu zor durumlar bir sektörün yeniden canlanmasını da sağladı: "Osmanlı devleti köle ve cariye ticaretine hiçbir şekilde müdahale etmediği"²³⁹ gibi "Büyük Çerkes Sürgünü'nün başladığı 1860'lı yıllarda Trabzon ve Samsun'da Osmanlı Hükümetince geçici köle pazarları dahi kuruldu"²⁴⁰. "İstanbul, Kahire ve hatta Tahran'a bile köle satılıyordu. Arzın yükselmesini sağlayan mağdur göçmenlerden ucuz fiyata, bazen sadece eklemek fiyatına köle alan yüzlerce fırsatçı ve köşedönücü tüccar büyük karlar sağladı. Tahmini rakamlara göre sadece 1863-1864 arasında 10 binden fazla köle satılmıştı"²⁴¹. Hatta "30 Ocak 1867'de Başvezin, Padişaha gönderdiği bir yazıda"²⁴² ve 31 Mart 1867 'Arz Tezkeresi'nde"²⁴³ bu sayının 150 bine ulaştığını anlaşılmaktadır". Zaten kısa bir süre sonra "Çerkes kadınları ve çocuklarının satılması yasaklandı ve satışta bulunanlar akrabalarına iade edildi"²⁴⁴.

Çar hükümeti ancak 1864 Aralık ayında Kafkasya'da mutlak egemenliğini kurduğuna, yeterince etnik temizlik yaptığına emin olunca topluca göçlerin durdurulabileceğine karar verdi. Fakat Büyük Çerkes Sürgününden sonra da bütün ağırlığı ile Çerkesleri etkilemesini sürdürmüştür. Örneğin, "1865'te Türkiye'ye 22 binden fazla Çeçen göçe zorlandı. Vsemirny Puteçestvennik gazetesi 1871'de şunları yazıyordu: 'Bir yıl içinde göçmenlerin üçte ikisi öldü... Batum yakınlarında yerleşen 22 bin göçmenden sadece 7 bin kişi kaldı. Samsun

²³³ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 43.

²³⁴ V. V. Pokshishevskiy, Geography of Prerevolutionary Colonization and Migration Processes in the North Caucasus, s. 516.

²³⁵ Çetin Öner, Şu Bizim Çerkesler, s. 71.

²³⁶ Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) belgeleri 195-812, No:9, 15 Nisan 1864 Stevens'dan Bulwer'a bir yazısı_ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 42 içinde.

²³⁷ PRSCET, Belge no:15, 19 Mayıs 1864.

²³⁸ Rusya Dış Siyaset Arşivi, Baş Arşiv Fonu 1-9, Sayı 8, dosya 19, Sayfa 105_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 270 içinde; Theophil Lapinski, Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü (1874), Çev.: İbrahim Dipşov, Kafdağı Dergisi, Sayı 43-46, Ağustos 1990-Ocak 1991) ss. 22-25.

²³⁹ Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876, s. 196.

²⁴⁰ Tarih ve Toplum Dergisi, 1984: s.57, 62.

²⁴¹ Oteçestvenniye Zapiski Dergisi, 1874, Sayı 2-3, Sayfa 351-352_ Ali Kasumov ve Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı, s. 271.

²⁴² Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 59.

²⁴³ Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876, s. 197.

²⁴⁴ Nikolayevski Vestnik 21 Haziran 1865, No:46, s. 193-194_ Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 77 içinde.

civarında yerleşen 30 bin kişiden 1800 kişi kaldı'. Hatta Çarlığın propagandacılarından Y. Drozdev dahi 'Bu ölçüde sefaleti insanlık zor görür' diyordu"²⁴⁵.

Sonuç:

Yüzyıllarca özgür yaşamış olan Çerkesler, Kafkas-Rus Savaşları sürecinde Rusların yayılmacı, zalim politikalarına karşı ulusal kurtuluş hareketi vermiş ve yenilmişlerdir. Çerkesler yalnızca savaşı değil yerlerini ve yurtlarını da kaybetmişlerdir. Bu yüzden büyük çoğunluğu Türkiye'de olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde yaşamak zorunda bırakılan Çerkesler bu süreç içerisinde hertürlü milli kültürel değerlerini yitirerek, bir millet olarak tarih sahnesinden silinme tehlikesi ile de karşı karşıdadırlar. İçinde buldukları bu durumun en önemli sebebi, işte bu yayılmacı Rus politikasıdır ve özellikle 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren şiddetlenen savaşlardır. Bu savaşlar sadece bir işgal hareketi olarak kalmadı, fakat gelişen süreç içinde bütün Kafkas halklarını toptan yok etme veya onların yaşam kaynaklarını kurularak Çerkesleri ülkelerinden ayrılmaya zorlamak şeklini de aldı"²⁴⁶. Ayrıca "göçler, sadece askeri yenilginin sonucunda hemen düşünülmüş tedbirler değildi"²⁴⁷. Çarlık Hükümetinin, önceden planlayıp uyguladı holocaust/etnik temizleme hareketinin bir sonucudur. Bu süreçten farklı Kafkas halkları, farklı şekilde etkilenmişlerdir. Örneğin, sürgünler "Kuzeydoğu Kafkasya'yı fazla etkilemedi. Çünkü toplam nüfuslarına göre Dağıstanlılar ve Çeçen-İnguşlar'dan yer değiştirenler çok azdı. Halbuki, Çerkes ve Abazalar için sürgünler yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Bunlar nüfuslarının yaklaşık beşte dördünü kaybetmişler ve Kafkasya'da kalanlar dahi ovaya indirilmişlerdir"²⁴⁸.

Kayıt altında olan sürgün veya göçe zorlanmış Çerkeslerin miktarı hakkında hiçbir zaman gerçek sayı tespit edilememiştir. Çünkü birçok nüfus hareketi kayıt dışı gerçekleştiği gibi ölümlülük oranı da tespit edilememiştir. "Sayısı 10'dan fazla çıkış limanlarında düzenli bir kayıt tutulmaması ve bu limanlarda hiçbir bağlantının bulunmaması; yüksek oranlara varan ölümün kesin olarak bilinmemesi, tutulan kayıtların ise belli bir yer ve zamanla sınırlı tutulması, kesin olan rakamların ise kamuya duyurulmasının engellenmesi gibi nedenlerden ötürü 'Büyük Çerkes Sürgünü'nde Kuzey Kafkasya'dan çıkarılanların kesin sayısını gösteren tam güvenilir istatistikler yoktur"²⁴⁹. Fakat buna rağmen bazı araştırmacılar yaklaşık belli bir sayı vermektedir. Bunların en azı 500 bin ve en çoğu ise 2-3 milyon arasında değişmektedir.

Kafkasya'da ne kadar nüfusun yerlerinde edildiği konusunda oldukça farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Rus verilerini dikkate alan veriler bu sayının 500 bin ile 1 milyon arasında olduğunu belirtirken Türkiye kaynaklı çalışmalarda 1 ile 2 milyon civarında olduğu iddia edilmektedir. Örneğin Habiçoğlu²⁵⁰ ve Polatkan²⁵¹ için bu rakam 1,5 milyon civarındadır. Polatkan'a göre Büyük Sürgün sürecinde yerlerinden edilen Çerkeslerin 200 ile 400 bini Balkanlara, 1 milyonu Anadolu'ya, 25 bini Suriye ve Ürdün'e ve 10 bin kadarı ise Kıbrıs'a yerleştirilmişlerdir. Yine, Rus kaynaklarını referans gösteren Avagyan'a²⁵² göre ise bu rakam 398 bin kişi ile sınırlı idi. Aynı belgelere dayanan "C. Havadis (8 R 1278/ Ağustos

²⁴⁵ Tuğan Kumikov, Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü, s. 23, 32.

²⁴⁶ Sedat Öden, Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, s. 7; Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876, s. 77; Aslan Peneşu, Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması,; Tıghugen Qumuqu, Yıstanbık'ue Kafkas Savaşlarının Sonucudur, s. 16.

²⁴⁷ Rahmi Tuna, Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü, s. 127.

²⁴⁸ Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 175.

²⁴⁹ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 157.

²⁵⁰ Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 13.

²⁵¹ Salih Polatkan, Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Yapılan Göçler, Kuzey Kafkasya Dergisi, Sayı.66-67, (Mart-Nisan-Mayıs 1987), s. 8.

²⁵² Arsen Avagyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler, s. 54.

1861) 1855'ten 1861'e kadar 350 bin göçmenin Osmanlı topraklarına geldiğini yazarken, Sadrazam Ali Paşa 1864'te padişaha verdiği raporda 1855-1864 arası dönemde 311.333 kişi olduğunu belirtiyordu²⁵³. Fakat 1861'den sonra da çok yoğun bir şekilde Kafkasya'dan ayrılmalar/sürülmeler olmuştur. Bu döneme ait sürgün ancak 1865'te tamamlanabilmiştir. Yine McCarthy'e²⁵⁴ göre 1856-1864 arası tarihi topraklarından çıkartılan Çerkes sayısı takriben 1.200.000 kişidir. Bunlardan 400 bin kişi yollarda yaşamını yitirmiş ve 800 kişi de yerleşim yerlerine ulaşabilmiştir. Avagya'nın²⁵⁵ kendisine göre 1857-1866 arasında lile 1,5 milyon arasında nüfus Osmanlı İmparatorluğuna yerleştirilmiştir. Berzeg'e göre,²⁵⁶ 1857-1876 yılları arasında 1.400.000; Akarlı'ya göre²⁵⁷ 1860-1878 arası 400.000; Karpat'a göre²⁵⁸ 1859-1879 arası 2 milyon; Kafkasya Genel Valisi'ne göre²⁵⁹ 1858-1864 arası 398.000; Ali Meram Kemal'e göre²⁶⁰ 1 milyon ve bu nüfusun 300 bini Balkanlara gerçekleştirilmiştir); Dünder'a göre²⁶¹ 1859-1879 arası 2 milyon; Erkan'a göre²⁶² 1860-1876 arası 700.000; Bice'e göre²⁶³ 1859-1879 arası 2 milyon; Journal de Costantinople'nin²⁶⁴ 11 Ocak 1865 tarihli haberine göre 520.000; Bianconi'e göre²⁶⁵ 1876 tarihi itibarıyla 600.000; Fadeyev'in²⁶⁶ 1864 tarihi itibarıyla 1 milyon; D. E. Eremeev²⁶⁷ 1875 tarihi itibarıyla 1.800.000; genel olarak Aydemir'e göre²⁶⁸ 1,5 milyon (300 bini Balkanlara); İpek'e göre²⁶⁹ 1.508.000 (yine 300 bini Balkanlara); Tuna'ya göre²⁷⁰ 800 bin; R. G. Landa'a göre²⁷¹ 1-3 milyon arası; Kafalı'ya göre²⁷² 1.616.000; İstanbul'da ilk defa Çerkesce basılan Guaze²⁷³ dergisine göre 1.760.000 kişi Kafkasya'dan sürülmüştür. 1864 tarihi itibarıyla yine bu sürgünlerden F. Ph. Kanitz' a göre²⁷⁴ 250.000'i ve Pinson'a göre²⁷⁵ 420.000'i Balkanlara doğru gerçekleşmiştir. Bilindiği üzere, bu sürgün mağdurları kısa bir süre sonra bu yerlerinden de sürülerek, Anadolu'ya, Suriye ve Ürdün'e yerleştirilmişlerdir.

Sürgün edilen toplam nüfus hakkında iddia edilen farklı rakamlara rağmen şurası açıktır ki, gerçekler belgelenen rakamların çok üstündedir: “Tüm Kuzey Kafkasya'da kalan ve yer değiştirmeyen bütün Çerkeslerin sayısı 150 ile 200 bin dolayındadır”²⁷⁶. 19. yüzyılın ilk yarısında yalnızca Kuzeybatı Adıgelerin bir milyona yakın nüfusa sahip olduğu düşünülürse

²⁵³ Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 72.

²⁵⁴ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, 38; Çerkeslerin Yaşadığı Gerçek Anlamda Bir Sürgündür (Röportaj), Nart Dergisi, Sayı.43, (Mayıs-Haziran 2005), s. 13.

²⁵⁵ Arsen Avagyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler, s. 60.

²⁵⁶ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 160.

²⁵⁷ Kemal Karpat, Otoman Population 1830 1914: Demographics and Social Characteristics, s. 56.

²⁵⁸ Kemal Karpat, Otoman Population 1830 1914: Demographics and Social Characteristics, s. 69.

²⁵⁹ Gürcistan Merkezi Devlet Arşivi, fon 416, op. 3d. 146, s.6_ Arsen Avagyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler, s. 54 içinde.

²⁶⁰ Türk-Rus İlişkileri Tarihi, İstanbul, 1995: 460.

²⁶¹ Fuad Dünder, İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası:1913-1918 (İstanbul:..., 2001), s. 56.

²⁶² Süleyman Erkan, Kırım ve Kafkasya Göçleri (1876-1908), s. 10.

²⁶³ Hayati Bice, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, s. 52.

²⁶⁴ Marc Pinson, Russian Expulsion of Mountaineers from the Caucasus, 1856-66, and its Historical Background, Demographic Warfare-An Aspect of Ottoman and Russian Policies, 1854-66, s. 76.

²⁶⁵ Kemal Karpat, Otoman Population 1830 1914: Demographics and Social Characteristics, s. 68.

²⁶⁶ Birleşik Kafkasya dergisi, İstanbul 1964, no: 1, s.12.

²⁶⁷ Arsen Avagyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler, s. 55.

²⁶⁸ İzzet Aydemir, Göç: Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi, s. 109, 137.

²⁶⁹ Nedim İpek, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri: 1877-1890, s. 4.

²⁷⁰ Rahmi Tuna, Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü, s. 137.

²⁷¹ Arsen Avagyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler, s. 56.

²⁷² Kadircan Kafalı, Türkiye'ye Göçler (İstanbul: Çetüt Matbaacılık,1966) s. 30.

²⁷³ Guaze, 10 Nisan 1911 İstanbul, sayı:2, s.2.

²⁷⁴ Nihat Berzeg, Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, s. 158.

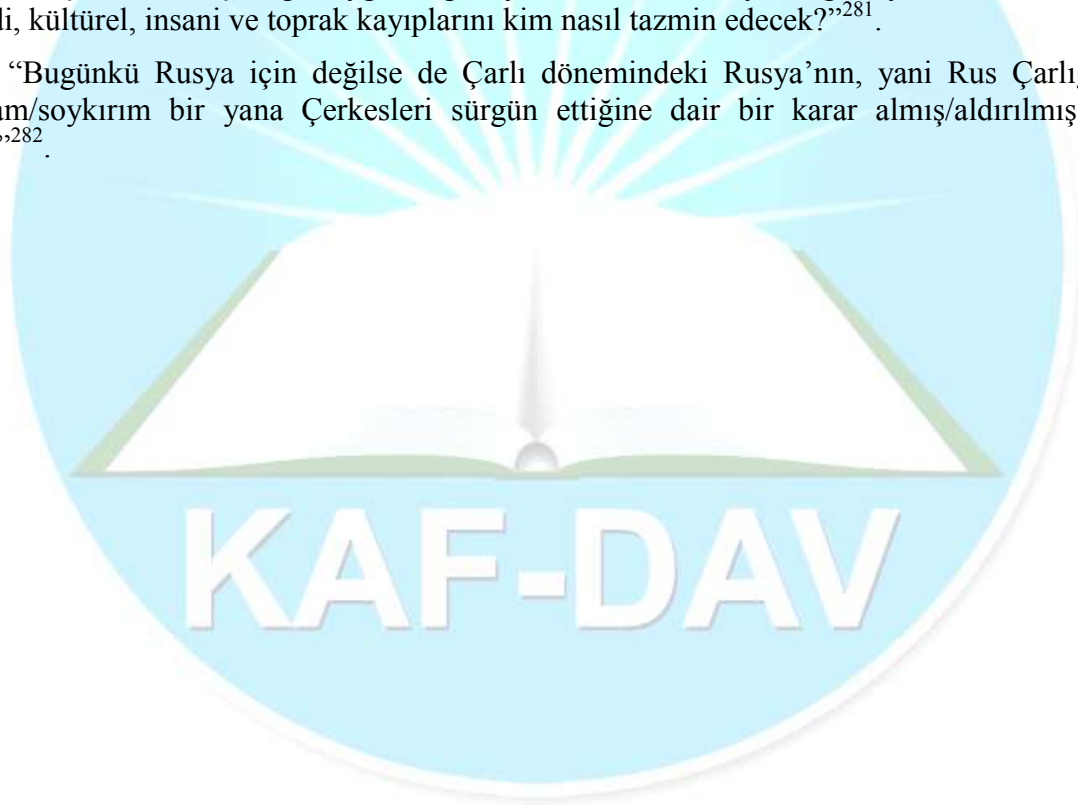
²⁷⁵ Marc Pinson, Russian Expulsion of Mountaineers from the Caucasus, 1856-66, and its Historical Background, Demographic Warfare-An Aspect of Ottoman and Russian Policies, s. 75.

²⁷⁶ A. Jaimoukha, The Circassians (Surrey: Curzon Press, 2001), s. 69.

Kafkasya’da etnik temizleme hareketinin ne kadar nüfusa mal olduğu anlaşılacaktır. Özellikle “Miladi 1864 ve daha sonraki tarihlerde Kafkas-Rus Savaşları neticesinde Kafkasya’dan 2 milyon 200 bin kişi yerlerinden edilmiştir.; fakat bunların 1 milyonu savaş esnasında, göç esnasında uğradıkları şiddet karşısında hayatını kaybetmiştir”²⁷⁷.

Sonuçları ve süreç itibarıyla bakıldığında Kafkas-Rus Savaşları, zalimce, gayri insani koşullarda gerçekleşmiştir. Yaşanan süreç ve sonuçların kendisi ise, çağın değerleri ile söylenecek olursa ‘İnsan Hakları’na aykırıdır ve bir soykırımdır. Çünkü “Çerkesler, Rusların önünde kaçmış halk değildir. Tarihte örneği olmayan vatan savunması vermiştir ve kaybettiği için de ülkelerinden zorla çıkartılmış bir halktır. Yaşanılan olayları izah etmeye, göç bir kenara sürgün kavramı sürgün kavramı zayıf kalır, ancak soykırım, katliam bu olayın karşılığı olabilir”²⁷⁸. Kaldı ki, “Resmi Rus tarihinde “Dağlıların Göçü” olarak tanımlanan, 19. yüzyılın bu büyük nüfus hareketinin bir sürgün olduğu artık kabul ediliyor”²⁷⁹ olmasına ve “tarihin en önemli sürgünleri arasında olmasına rağmen, Kafkasya halklarının uğradığı bu dramatik facialar ne yazık ki uluslararası dikkate değer ilgi görmemiştir”²⁸⁰. Fakat, “sürgün, Çerkeslerin tarihi gelişiminde olumsuz rol oynadı. Sosyoekonomik, politik, ve kültürel gelişmelerini, Kafkasya sınırları içinde onlarca yıl geri bıraktı. Rus Çarının politikası sonucunda Çerkes halkı darmadağın oldu. Şimdi ortada sürgün öyküsünden başka bir sorun daha var: Çerkeslerin Çarlığın uyguladığı soykırım sonucunda yitirdiği büyük, telafi edilemez maddi, kültürel, insani ve toprak kayıplarını kim nasıl tazmin edecek?”²⁸¹.

“Bugünkü Rusya için değilse de Çarlı dönemindeki Rusya’nın, yani Rus Çarlığının katliam/soykırım bir yana Çerkesleri sürgün ettiğine dair bir karar almış/aldırılmış bile değil”²⁸².

²⁷⁷ Bkz.: Karpat, The Status of the Muslim Under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkes.

²⁷⁸ Kemal Karpat, 21 Mayıs Sürgünü, Nart Dergisi, Sayı.21, (Mayıs-Haziran, 2004), s. 14

²⁷⁹ Murat Papşu, Vatanından Uzaklara Çerkesler, s. 13.

²⁸⁰ Süleyman Erkan, Sürgün Olgusuna Analitik Yaklaşım ve Çerkes Sürgünü Örneği, s. 10.

²⁸¹ Tuğan Kumikov, Çerkeslerin Türkiye’ye Sürgünü, s. 32, 33.

²⁸² Anzor Kuşabiyev, 21 Mayıs Sürgünü, s. 16.